

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ЖАБІНЕЦЬ Наталія Валеріївна

УДК 242. 7: 316.37

**ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ
ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Горбатенко Володимир Павлович
доктор політичних наук,
професор

Київ – 2006

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ:	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ.....	11
1.1. Особливості аналізу і рівень дослідження політичних цінностей в сучасній політології.....	11
1.2. Система політичних цінностей суспільства, її призначення і функції.....	26
Висновки до першого розділу.....	
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ.....	
2.1. Особливості формування та впливу політичних цінностей на забезпечення процесу життєдіяльності українського соціуму.....	57
2.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: трансформація ідеалу в соціальну реальність.....	70
2.3. Соціалізація особистості як основа формування і втілення системи політичних цінностей на національній основі.....	92
Висновки до другого розділу.....	
РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗМІНУ ПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	
3.1. Інтеграція політичних цінностей сучасної України в систему загальнолюдських цінностей.....	113
3.2. Формування ціннісної парадигми української молоді в процесі модернізації суспільства.....	130
Висновки до третього розділу.....	
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	163

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Аксіологія як науковий напрям, що вивчає ціннісні засади функціонування суспільства, виник відносно недавно, лише в другій половині ХХ століття. Однак людство з давніх часів зверталось до розгляду та визначення фундаментальних цінностей співіснування людей, таких як добро, краса, життя, свобода, істина, щастя, справедливість, любов, здоров'я тощо. Що ж стосується системного розгляду політичних цінностей особистості та суспільства, їх взаємозв'язку з культурою і природою, то ця проблема залишається досі недостатньо розробленою в українській політології.

Світ цінностей виникає і оформлюється в процесі духовної діяльності людини, як один з елементів культури. Людина не лише творить цінності залежно від своїх інтересів, бажань, потреб, змінює та реалізує їх у ході суспільно-історичної практики, але й сама виступає найвищою цінністю. А отже аксіологічні дослідження стають частиною пізнання власне людини, вибору сенсу її життя в умовах сучасного світу. Зміни в соціально-економічних, культурних пріоритетах пострадянського суспільства призвели до розгубленості більшості населення, духовного спустошення. Саме тому сучасні вчені визначають першочерговим завданням заповнення ціннісного вакууму, що передбачає системне дослідження духовних основ політики, привернення уваги широких верств громадськості до ціннісних проблем розвитку нашого суспільства і людства в цілому. Така планомірна, комплексна робота передбачає піднесення рівня індивідуальної та суспільної відповідальності за розв'язання соціально-економічних і соціокультурних проблем. Без вирішення ціннісних проблем поступу сучасного людства неможливі подальший соціально-економічний, технологічний розвиток, попередження цивілізаційних катастроф, глобальних проблем.

Стабільність політичної системи демократичного суспільства, згуртованість соціально-політичних утворень передбачає розробку та створення стійкої системи пріоритетних політичних цінностей. А це, в свою чергу,

передбачає визначення базових цінностей, довкола яких згрупуються інші цінності та ідеї. Якою б зазначена цінність не була (екологічна, гуманістична, національна ідея, або ідеї безпеки, свободи, справедливості тощо), вона не повинна бути нав'язаною зверху, абстрактною, або запозиченою у західного суспільства без урахування національних, ментальних особливостей українського суспільства. Процес формування системи цінностей особистості та соціальних груп проходить за участю різних соціальних інститутів та при безпосередній участі держави, її цілеспрямованого та послідовного впливу.

Ситуація в сучасній незалежній Україні, що склалась навколо культури, і політичної культури зокрема, засвідчує: розчарування людей у попередній системі цінностей та відсутність чи деформацію нової; страх перед майбутнім, апатію та небажання брати участь у соціально-політичному житті суспільства. Такі кризові настрої відзначаються дослідниками як у молодіжному середовищі, так і серед людей старшого покоління, соціалізація яких проходила в умовах домінування радянської ідеології. Та своє майбутнє молода українська держава пов'язує більшою мірою саме з діяльністю молоді, свідомість якої формується вже в нових умовах незалежності, побудови демократичного суспільства. При цьому не слід забувати про те, що діяльність молоді реалізується в умовах соціальної, економічної і духовної незахищеності, переосмислення духовних основ політичної культури, порушення процесу наступності передачі суспільного досвіду від покоління до покоління, відсутності позитивного досвіду життєдіяльності в умовах соціально-економічної, політичної та духовної стабільності. Все це й зумовлює необхідність запропонованого дослідження. Складні умови нашого сьогодення потребують розробки в Україні державної молодіжної політики з метою активного залучення молоді до суспільно-корисної діяльності. Молодіжна політика, в свою чергу, не може і не повинна формуватися без опертя на науково обґрунтовану, апробовану суспільною практикою систему політичних цінностей.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дослідження пов'язане з розробкою наукової теми «Проблеми теоретичної і

практичної політології в контексті розвитку політичної модернізації і політичної екології» кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, що входить до тематичного плану НДР НПУ імені М.П. Драгоманова. Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 10 від 25 травня 2000 року).

Метою даного дисертаційного дослідження є здійснення теоретичного аналізу процесу формування цінностей особистості, соціальної групи, суспільства в цілому; дослідження реального стану політичної культури українського суспільства, пріоритетів сучасної світової культури; вивчення впливу системи політичних цінностей на процес модернізації України, становлення демократичного суспільства.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- всебічно розглянути особливості та механізми процесу формування системи політичних цінностей;
- виявити функції, роль та місце політичних цінностей у свідомості людини і структурі суспільства перехідного типу;
- охарактеризувати існуючі системи ідеологічних цінностей, визначити системотворчі ідеї-цінності та розвиваючі цінності для українського суспільства;
- з'ясувати особливості й потреби трансформації ідеї громадянського суспільства в соціальну реальність сучасної України;
- розглянути проблеми соціалізації особистості як основи формування і втілення системи політичних цінностей на національній основі;
- проаналізувати особливості та стан ціннісної парадигми сучасної української молоді;
- розкрити роль позитивних політичних цінностей у процесі трансформації українського суспільства;
- співставити ціннісні детермінанти модернізованого та традиційного суспільства;
- визначити необхідні шляхи та перспективи молодіжної політики України, напрями змін у системі сучасної освіти.

Об'єктом дослідження виступає система політичних цінностей як важлива складова політичної культури.

Предмет дослідження – особливості впливу політичних цінностей на процеси розбудови незалежної, демократичної, соціальної, правової держави та гуманізації суспільства в Україні.

Методологічна основа дослідження. Всебічний, об'єктивний аналіз системи політичних цінностей суспільства вимагає застосування цілісного комплексу загальнонаукових методів та принципів, а також специфічних політологічних підходів. Для дослідження механізмів та принципів формування політичної культури особистості, впливу на неї різних соціально-економічних, історичних, національних факторів широко використовувався діалектичний метод. Визначення рівня політичної свідомості українців, їх пріоритетів та тенденцій, співставлення системи цінностей, ідеалів людей старшого покоління та молоді проводилось за допомогою порівняльно-політологічного методу. Застосування системного методу дало можливість розглянути як цілісність політичну культуру, цінності які її утворюють, взаємозв'язок останніх з нормами, цілями, ідеалами, ідеями, принципами.

У дисертаційній роботі застосовувались такі методологічні принципи: принцип історизму, який потребує розгляду проблеми формування системи цінностей з урахуванням конкретно-історичних обставин та цивілізаційних ознак суспільства; для порівняння цінностей окремих осіб та соціальних груп, суспільства в цілому, відповідності цінностей громадян України загальноцивілізаційним тенденціям формування постматеріальних ціннісних орієнтацій застосовувався соціальний принцип; принцип об'єктивності застосовувався в процесі дослідження об'єктивних умов формування й функціонування системи цінностей. Важливе значення в даному дослідженні надається міждисциплінарному зв'язку з філософією, соціологією, економікою, історією, статистикою, медициною, а також використанню методів, запозичених із зазначених наук, та висновків наукових досліджень, присвячених аналізу культури, формуванню ціннісних орієнтацій громадян.

Наукова новизна отриманих результатів. В дисертації здійснено комплексне дослідження ціннісної парадигми сучасного українського суспільства на основі розгляду політичних цінностей як складових елементів політичної культури поряд з політичними нормами, ідеалами, цілями, інтересами. Реалізовано авторський підхід до проблеми визначення політичних цінностей та формування на їх основі відповідної системи, що відображає взаємодію особистості з іншими особами та суспільством у цілому в процесі її соціально-політичної діяльності, пов'язаної із втіленням загальносоціальних цінностей і відображенням детермінант (ідей, орієнтацій, уявлень, знань), які мотивують поведінку суб'єктів політики. Вищезазначене дозволило автору зробити висновки, в яких зосереджена наукова новизна даного дослідження:

1. Систематизовано теоретичні підходи до вивчення проблем формування цінностей у процесі соціально-політичної життєдіяльності людини. Запропоновано концептуальне осмислення системи позитивних політичних цінностей для українського суспільства на сучасному етапі його розвитку. На основі дослідження джерел та спостереження за розвитком України в умовах незалежності визначено схему, на основі якої утворюється зазначена система. Її основу складають: 1) домінуючі ідеї-цінності, до яких автором віднесені: свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство; 2) розвиваючі цінності, якими вважаються: законність; політична лояльність; толерантність, схильність до компромісів; відповідальність; свідоме, неупереджене ставлення до змін; ефективна участь у політичному житті; безпека; рівність; політичний суверенітет; патріотизм; політичний плюралізм; легітимність; постматеріалізм. З'ясовано призначення, функціональні ознаки та орієнтацію на конструктивний розвиток суспільства як даної системи в цілому, так і кожної окремо взятої цінності.

2. Розглянуто та детально досліджено вплив соціально-економічних і політичних змін на формування сучасної громадянської свідомості. Виявлено залежність розуміння та інтерпретації сучасних політичних цінностей від особливостей ідеологічної системи, стану трансформації політичної системи та

суспільства в цілому, його національних та цивілізаційних ознак, пов'язаних з національною культурою, моделі та особливостей економічного розвитку, характеру історичної епохи та масштабів зумовленого нею впливу на розвиток окремо взятої країни. Осмислено вплив ціннісно-морального потенціалу розвитку українського суспільства на характер його модернізації.

3. Виявлено особливості формування та впливу політичних цінностей на забезпечення процесу життєдіяльності українського соціуму. Розглянуто національні особливості та ментальні характеристики політичної культури українців у контексті їхнього впливу на формування політичних цінностей. Доведено, що зміцнення національного соціокультурного середовища сприяє відторгненню цінностей, нав'язуваних ззовні, а демократизація суспільства створює ситуацію, за якої вже не сприймаються властиві для тоталітарної держави абстрактні цінності та нав'язані згори установки.

4. Досліджено особливості формування громадянського суспільства в Україні як комплексу соціальних відносин і системи суспільних інтересів. Прослідковано його вплив на формування розвиваючих цінностей і демократичних орієнтацій, таких як: суспільний діалог, консенсус, толерантність, поміркованість; громадянська політична культура, соціальна відповідальність; громадська думка з орієнтацією на плюралістичне світосприйняття та ін. Поряд з цим громадянське суспільство розглядається як тривалий процес, спрямований на досягнення високого рівня самоврядності, консолідації й цілеспрямованості соціуму.

5. Доведено, що соціалізація особистості в умовах модернізації українського суспільства сприяє формуванню і втіленню системи політичних цінностей на національній основі. Проаналізовано етапи, особливості та умови політичної соціалізації особистості як способу формування самостійного, відповідального, соціально активного суб'єкта політичного процесу з чітко визначеними інтересами та ідеологічними орієнтаціями. Відзначено особливу роль для процесу соціалізації студентського середовища, яке здатне швидко та адекватно реагувати на зміни в політичному житті країни, продукувати

демократичні ціннісні орієнтації і установки соціальної поведінки.

6.З'ясовано, що поступово на основі загальнолюдських, гуманістичних цінностей в Україні формуються постматеріальні цінності, основу яких становлять соціальна безпека і якість життя людини. Обґрунтовано значення дослідження політичної культури молоді та вплив зазначеного чинника на подальшу розробку державної молодіжної політики, створення передумов для подолання духовного вакууму суспільства, виховання свідомих громадян країни.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що на їх основі можливі подальша науково-дослідницька та інформаційно-аналітична робота, визначення основних напрямів демократизації українського суспільства з урахуванням загальноцивілізаційних пріоритетів розвитку сучасного суспільства. Зроблені у процесі дослідження висновки відкривають можливості для використання результатів дослідження у навчально-викладацькій діяльності, визначення основних засад громадянської освіти, розробки програм молодіжної політики держави, осмислення напрямів функціонування політичних об'єднань, партій та рухів.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійною науковою розробкою здобувача.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дослідження доповідалися і обговорювалися на засіданні кафедри політичних наук НПУ імені М.П. Драгоманова, ряді науково-практичних конференцій, а саме: науково-практичній конференції для молодих вчених «Становлення і розвиток правової системи України» (Київ, 2002); міжнародній науковій конференції «Україна: шляхами віків», присвяченій 175-річчю з дня народження Георгія Андрузького (Київ, 2002).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 11 робіт, з них 6 у фахових виданнях ВАК України.

Структура дисертації. Проблеми, які стали об'єктом даного дослідження, визначили логіку і структуру роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (222 позиції). Загальний обсяг

дисертації становить 182 сторінки, основна частина дисертації – 162 сторінки.

РОЗДІЛ I. ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ

1.1. Особливості аналізу і рівень дослідження політичних цінностей в сучасній політології

Людина як об'єкт і суб'єкт політичної діяльності має можливість брати участь у політичному житті суспільства, управлінні державою, впливати на стабільність політичної системи. Разом з тим особистість формується в конкретно-історичному просторі, де вона розвиває свої здібності, свідомо засвоюючи загальнолюдські і національні основи духовної культури, враховуючи сукупний досвід попередніх поколінь. Для активної політичної участі, вироблення чіткої громадянської позиції, перетворення членів суспільства на свідомих громадян індивіду в процесі політичної соціалізації необхідно засвоїти основні норми та принципи політичної культури й свідомості, враховуючи повні, чесні, об'єктивні уявлення про минуле. Людина «неминуче мислить та діє в контексті свого соціокультурного досвіду, в певному Ціннісно-змістовому Універсумі», її світом є культура, що «репрезентує сферу опредмечування людських сутнісних сил» [201, 37].

Розгляду політичних цінностей, не дивлячись на очевидну суспільно визначену потребу в їх усвідомленні, приділяється й приділялась занадто незначна увага в науково-дослідницькій діяльності, або ж їх досліджували лише як складову політичної культури. При цьому не приділялося належної уваги впливу ціннісного компонента на політичну поведінку, діяльність особистості, політичний процес взагалі, а також питанню цілеспрямованого формування та оновлення системи цінностей в сучасному соціумі. В другій половині ХХ століття із запровадженням у політологію поняття «політична культура» (Г.Алмонд, С. Верба) в соціально-гуманітарних науках, особливо в підходах західних дослідників [216; 217; 218; 219; 220; 221], активізувалося вивчення

політичних цінностей, норм, цілей, установок, політичної поведінки, суспільної моралі, свідомості, напрямів соціалізації особистості.

Політична свідомість перебуває у складних зв'язках із суспільним буттям, що дозволяє нам розглянути її взаємовплив з різними сферами суспільного розвитку. Система цінностей, яка є складовою частиною будь-якої форми суспільної свідомості, складається з кількох взаємовпливових компонентів: філософського і світоглядного, морального і естетичного, політичного і ідеологічного, раціонального і емоційного, що й складають у комплексі кістяк сучасної культури. Таким чином, виникла нагальна потреба в розробці міждисциплінарного підходу до вивчення соціальних і політичних цінностей. Така тенденція простежується в наукових дослідженнях сучасних вчених, які зазначають, що «основна проблема полягає у виробленні загального, єдиного визначення і контексту застосування поняття «цінності», в якому знайшли б своє місце різноманітні його трактування» (І. Лебедев, Н. Розов, Д. Леонтьєв) [110; 112].

В умовах розбудови громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави великого значення в політичному житті суспільства надається політичній свідомості та культурі особистості, що викликало широкий інтерес багатьох сучасних вчених – представників різних галузей наукових досліджень, різноманітних форм теоретичного пізнання природи, суспільства й людини. Йдеться, насамперед, про дослідження сформульованої нами проблеми в рамках аксіології, соціології, політології, правознавства, психології, історії, філософії.

Ряд учених цінності розглядають в соціально-психологічному, культурологічному, філософському контексті поряд з потребами, цілями, установками особи, як результати духовної діяльності суспільства (В. Ольшанський, А. Здравомислов, Б. Грушин, І. Федякін, Л. Коган та В. Ядов) [78]. Деякі наукові праці присвячені порівнянню традиційних цінностей східного та західного суспільств, а також з'ясуванню їх впливу на формування політичної культури (Г.Головних, Г.Дашутін, М.Михальченко, С.Катаєв, С.Кримський, Ю.

Ірхін) [46; 56; 57; 82; 87; 99].

Культурологічний аналіз визначає цінності, як узагальнені пріоритетні орієнтації особистості, які складають основу культури. Аксіологія, як розділ філософії, досліджує структуру особистості, її свідомість, процес формування ціннісних орієнтацій, вибору пріоритетів. Сучасна філософська думка, розробляючи питання цінностей, першоосновою їх системи називає людину як абсолютну цінність, за допомогою якої визначаються всі суспільні і природні предмети та явища (Ю.Школенко) [208]. Цю ж думку розвиває А.Здравомислов, визначаючи центральним пунктом усієї системи цінностей, не просто людину, а людину праці з її життєвими турботами й моральними проблемами, що надає всій системі «точку опертя» [78, 187-188]. Вчений доводить важливість і необхідність дослідження потреб, інтересів, цінностей людини, які «пронизують буквально всі сфери суспільного життя, всі соціальні структури й відношення, виявляються спільними для всієї сукупності суспільних наук, а отже – загальносоціологічними» [78, 3].

Філософи розглядають цінності крізь призму діяльності, поведінки, культури людини, її взаємодії з іншими особами, соціальними групами (М.Каган) [85]. Болгарський філософ права Н.Неновські називає критерієм пріоритетності, цінності саму людину, яка обирає для себе позитивну значимість предмета [140]. Н.Кузнецов визначає цінності як потребу людини в ідейній визначеності, чіткій уяві про основні стратегічні цілі розвитку суспільства. Потреба в головних життєвих орієнтирах, які б надали людині відчуття ясності, можливості оцінювати оточуючі явища, відокремлюючи головне від другорядного, дійсно корисне й потрібне для суспільства і людини на певному етапі від шкідливого й небезпечного, спонукає до розгляду цінностей через оптимальне співвідношення соціальних, біологічних, індивідуальних і суспільних чинників, у яких втілений досвід людини [101].

Формування ціннісної свідомості, яка в подальшому буде визначати та спрямовувати діяльність людини, утворюється на основі уявлень про добро та зло, найбільш важливе й бажане, значиме для індивіда. Ставлення особистості

до оточуючої дійсності визначатиме її ставлення до тих чи інших подій та явищ. У відповідності з цим, цінності В.Бакіров визначає, як будь-які предмети людських прагнень, потягів, бажань, що сприймаються в якості таких свідомістю особистості, соціальної групи, суспільства [12]. Сучасні вчені-філософи (В.Крисаченко, М.Хильки, М.Кисельов, А.Толстоухов та ін.) наголошують також на екологічних небезпеках, які виникають у сучасного людства, загострюючи цим самим нашу увагу на необхідності створення екологічних цінностей.

У філософських та політологічних дослідженнях останнім часом намітилась стійка тенденція щодо з'ясування ментально-психологічних основ буття українського суспільства [3; 41; 61; 83; 86; 98; 127; 188; 194; 200; 206]. Дослідниками, зокрема, звертається увага на те, що «категорія національного менталітету окреслює цілий спектр етнопсихологічних та етноідеологічних, а також національно-світоглядних вимірів історичного буття народу, його онтоосу, виступаючи синтезуючою ланкою різних виявів етнонаціонального духу» [147, 6]. Звідси постає тісний зв'язок між національним і політичним менталітетом, що дозволяє прослідкувати у практично-політичній площині й нормативно змодельовати моральні орієнтації різних верств населення, ставлення до владних структур, утвердження демократичної громадянської позиції. Політична ментальність, на відміну від національної, що існує, скоріше, як данність, дозволяє конструювати реальність, в тому числі через запозичення соціально-позитивних цінностей, на що автором вже зверталась увага в різних публікаціях у процесі апробації дисертаційного дослідження [50; 63; 64; 65; 70].

Методологічний підхід до розробки ієрархії цінностей, заснованих на базових людських потребах, представляє А. Маслоу. Сучасна психологія взагалі досить широко розробляє питання «цінностей». Доречно згадати в цьому контексті відомого психолога В. Франкла, який стверджував, що пошук людиною сенсу життя – це вроджена мотиваційна тенденція, що спонукає до пошуку відповідних цінностей. Аналіз системи цінностей, притаманних окремим особам та групам здійснив американський політичний психолог К. Уолтер. Соціальну теорію цінностей вивчали У. Томас, Ф. Знанецький, К. Клакхон.

З методологічної точки зору, як засвідчують попередній досвід та існуючі науково-теоретичні підходи, досліджувана проблема вписується в ціннісно-орієнтаційну наукову діяльність. Такий різновид наукового аналізу має відповідати основоположним принципам дослідницької діяльності, до яких належать: відтворюваність інформації, контрольованість шляхів її отримання, обґрунтованість, системність, об'єктивність. Розгортаючи в даному випадку політологічне дослідження проблеми ціннісного розвитку суспільства, важливо адекватно сформулювати мову, термінологічний, понятійно-категоріальний апарат. При цьому слід пам'ятати, що мова науки «постійно адаптується до специфіки здійснюваних дослідниками пізнавальних дій, операцій, процедур, а також особливостей пізнавально освоєваних об'єктів і характеру отриманого знання» [116, 9]. Розв'язання цієї проблеми дозволить забезпечити цілісність і концептуальну обґрунтованість досліджуваного матеріалу.

Дослідженню проблем цінностей суспільства, їх впливу на сучасну медицину, життя і здоров'я людини присвячена робота українського філософа М. Попова «Аксіологія і медицина», в якій вчений детально розглядає систему цінностей особистості, визначаючи їх як «невід'ємний елемент людської культури», «багатющий інтегратор людського досвіду та історії», що зумовлює вибір мети людських дій. Пріоритетними загальнолюдськими цінностями, які необхідно «відтворювати, реконструювати й застосовувати», науковець визначає: істину, добро, красу, здоров'я, життя, свободу, працю, творчість, любов, щастя, честь, гідність, обов'язок, віру, справедливість, злагоду, толерантність, державність [159, 58, 141]. М. Попов зазначає, що «аксіологія має стати головним методологічним підмурком переорієнтації всієї державотворчої, громадської, культурологічної діяльності українського суспільства», визначаючи її визначне місце в процесі переоцінки та трансформації системи цінностей в сучасному суспільстві [159, 272]. Вчений розкриває співвідношення цінностей з такими категоріями духовної діяльності людини, як «оцінка», «істина», «мета», «ідеал», «норма», використовуючи медичні, фармакологічні приклади, терміни, окреслює коло проблем формування аксіологічної свідомості людини.

М.Попов відзначає виникнення в другій половині ХХ століття реальних загроз здоров'ю та життю людини, які привели до «кардинальних змін характеру стосунків технологічного, інформаційного суспільства з природним довкіллям: на місце локальності або регіональності таких стосунків безповоротно приходять глобальні, системні стосунки, зміна яких вже не залежить від окремого народу чи країни», «пошуку організаційних форм, суспільних інституцій, головне призначення яких має полягати у здійсненні на практиці вимог екологічної свідомості, екологічної етики й екологічного права» [159, 13-17]. Автор зазначеної праці розглядає історичні етапи формування системи цінностей людства, починаючи із здобутків давньогрецьких і римських філософів, мислителів епохи Середньовіччя, Відродження та пропонуючи сучасні погляди на ціннісний компонент людської культури. В цьому контексті він, зокрема, відзначає позитивні ментальні риси українського народу, до яких відносяться: етнічно-екологічна самодостатність, що обумовлена багатством природних умов; оптимістичність та свободолюбивість нації; працелюбність, шана трударя, любов до землі, худоби; нездоланий потяг до культури, науки, релігії; повага до інших народів, прагнення до співробітництва; шанобливе ставлення до жінки, дитини, простої знедоленої людини. Вищезазначене дозволило автору визначити людяність та гуманізм як традиційні ціннісні засади нашого народу, збереження та культивування яких «забезпечить передачу цінностей людській цивілізації, спільності в пошуку розв'язання назрілих проблем соціально-економічного, духовного, культурного розвитку всіх народів світу» [159, 274].

Розгляд процесу розвитку системи цінностей в історико-соціологічному контексті дає можливість виділити кілька етапів, які визначили пріоритетність певних цінностей в залежності від суспільної свідомості кожної цивілізації, історичної епохи. Основними життєвими цінностями людства на першому етапі його розвитку є тріада універсальних базових цінностей – Істина-Добро-Краса, – що виконують роль критеріїв оцінки вчинків людини та результатів її діяльності. Ще Платон у своїх діалогах окреслив коло питань, пов'язаних з цінностями, обговоренням яких займається ще й досі філософська думка, що підтверджує

складність та неоднозначність питань, пов'язаних із змістом та структурою цінностей.

Слідуючи історико-соціологічному підходу, сучасні вітчизняні вчені І.Гавриленко, П.Мельник, М.Недюха пропонують оригінальний погляд на досліджувану нами проблему [36]. Автори намагаються розкрити роль ціннісних орієнтацій у суспільному розвитку, виборі подальшого історичного розвитку. Вони здійснили спробу ознайомлення із зарубіжним досвідом соціальних перетворень, беручи до уваги насамперед ті суспільства, держави, де такі зміни відбулися мирно, без насильницьких дій, на добровільній, консенсусній основі, при громадянській злагоді, певній керованості соціальних претворень. Дослідники аналізують питання про індивідуальну поведінку людини в системі ціннісних орієнтацій та про можливість виходу на рівень історичних дій, соціотворчої роботи.

Цінності зазначені автори визначають як чинники людських дій, які обумовлюють їх зміст і спрямованість, пропонують розглядати їх у контексті взаємодії людини із своїм суспільним оточенням. На їхню думку, цінності складаються з певним чином впорядкованої сукупності елементів (системи), вони творяться соціальними групами і суспільством у цілому, між якими здійснюється постійна «взаємна трансмісія цінностей». Вчені розглядають сукупність цінностей як певну систему, в якій не виключається існування внутрішніх суперечностей між її окремими елементами. Система цінностей формується навколо основної цінності, виділивши яку можна дати загальну характеристику суспільству: релігійне, демократичне, тоталітарне, егалітарне і т.д. [36, 132]. Науковці розкривають також співвідношення цінностей і норм, визначивши останні, як практично діючий, модельний аспект цінності.

Розгляд людини через призму релігійних поглядів, сформульований в епоху Середньовіччя, спричинив виникнення відповідної системи цінностей, в основу якої покладено ціннісний догматизм, віру та визнання істинності, верховенства Закону Божого над потребами й інтересами окремої особистості. Мислителі, які сповідують даний підхід, ототожнюють поняття «цінності» з

«істиною», «розумом», які не залежать від потреб особистості, що не передбачало детального її визначення (Г. Ріккерт, М. Шелер, Б. Кроче). Такий підхід до визначення цінностей заперечував Т. Парсонс, який розглядав їх як орієнтири, що визначають суспільно значиму діяльність людини. Він визначав цінності як вищі принципи, які забезпечують злагоду в малих групах та суспільстві в цілому. Цілі суспільства формуються на основі цінностей і утворюють моделі свого майбутнього стану. Думку американського соціолога поділяють сучасні вітчизняні науковці В. Рогозін і М. Голота.

З настанням епохи Відродження «людина, особистість, її внутрішнє багатство та гідність стають в один ряд з істиною, добром та красою. Більше того, вона стає центральним пунктом системи цінностей, її правомірним носієм» [78, 176-177]. Причину такої трансформації М. Михальченко, зокрема, вбачає у конкретно-історичних умовах життя людей, що призвели до змін стосовно такої цінності, як людське життя [125, 260]. Вільний громадянин, що не залежить від держави, яка повинна захищати його права (на життя, свободу, власність) розглядався мислителями XVIII століття (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо). І. Кант надавав громадянину цілий набір певних цінностей: свобода, рівність, політична незалежність, які забезпечені йому конституцією і відрізняють його від раба. Французький політичний мислитель А. де Токвіль у першій половині XIX сторіччя досліджував функціонування свободи в умовах демократії, конфлікти цінностей, зазначав види загроз свободі з боку демократії. В цьому контексті на особливу увагу заслуговує доробок української дослідниці ціннісних аспектів творчості А. де Токвіля І. Прокопчук [165].

Подальший розвиток духовної культури, виробництва доповнив систему ідеалів суспільства морально-правовими цінностями (свобода, рівність, суверенітет, справедливість, законність, соціальний порядок). «В центрі суспільної свідомості опиняються не лише питання співвідношення між істиною, добром та красою, але і проблема взаємодії матеріальних нестатків людини, її необхідних потреб, соціально-політичних умов її існування й духовного багатства» [78, 177]. З набуттям широкого розвитку марксизму як наукового

світогляду, формується та обґрунтовується ідеологічно детермінована система цінностей. Одним з перших дослідників цінностей в рамках радянської соціології та філософії був В. Тугаринов [192]. На початку 60-х років ХХ ст. він обґрунтував необхідність ціннісного підходу в марксистському вченні, визначаючи цінність як позитивне явище, дійсність, мету або ідеал, які необхідні людям, приналежним до певного суспільства, класу.

Особливий внесок щодо системного розуміння суспільно-політичних цінностей здійснили західні вчені в другій половині ХХ століття, які активно займалися розробкою питань політичної культури та свідомості, напрямками її формування та віковими особливостями (Ж.Піаже, З.Фрейд, К.Доудінг, Ч.Кулі, Д.Істон, Дж.Нейсбіт, Ф.Фукуяма, С.Ліптон, Т.Парсонс, Ю.Хабермас, Е.Ціммерман, П.Коен, Е.Еріксон, Й.Гейзінга, Е.Фромм, Г.Алмонд, А.Турен, Ж.Блондель, Дж. К.Голдфарб, Ф.Бейлі, М.Дюверже, Р.Танер, М.Паренті, Дж.Томсон, Г.Йонас, Дж.Херманн) [84; 197; 198; 199; 214; 215; 216; 217; 218; 219; 220; 221; 222]. Щодо розгляду політичних цінностей заслуговує на увагу розроблений в рамках структурно-функціональної парадигми підхід до вивчення джерел протестної поведінки суб'єктів політики. При цьому особлива увага приділяється поняттю «депривації», обґрунтованому всебічно у працях С.Стауфера, Р.Мертоні і В.Рунсімана. Автори даної концепції тлумачать депривацію як суб'єктивне відчуття невдоволення по відношенню до свого сьогодення. «Індивіди знаходяться у стані відносної депривації по відношенню до певного цінного об'єкта, який розуміється зазвичай як задовільний рівень соціального добробуту, в тому випадку, якщо: 1) індивід не володіє даним об'єктом? 2) індивід прагне до володіння об'єктом? 3) індивід порівнює свій стан зі станом інших індивідів, які володіють даним об'єктом? 4) індивід розглядає можливість володіння об'єктом як дещо цілком реальне і досягненне» [47, 177]. Виходячи з цього, має оцінюватися динаміка змін у системі політичних цінностей. Особливої ваги набуває переконання суб'єктів політики в тому, що невдоволеність станом, у якому перебуває той чи інший індивід, може бути усунена за допомогою зміни наявного соціального і політичного порядку.

Завдяки засвоєнню певних ідеологічних програм така зміна є ціннісно виправданою і цілком реалістичною.

Процес модернізації викликав до життя ціннісну парадигму постматеріального суспільства, основу якої складають цінності інформаційного суспільства, екологічні, гуманістичні, християнські загальнолюдські цінності [135; 167; 170]. Значний вплив на подальший розвиток традиційної європейської культури справили християнські цінності: рівність людей перед Богом, внутрішня свобода, цінність людського життя. Прикладами таких концепцій є доробок багатьох філософів, соціологів, теологів – В.Соловйова, М.Бердяєва, С.Булгакова, С.Франка, Е.Трубецького. Релігійне світосприйняття тісно пов'язане з національною культурою, цінності якої завжди присутні в політиці. Проблема прав людини, її гідності становить основу науки про сутність людини. При цьому, як справедливо зауважує український вчений В.Щербина, «у вітчизняній філософії питання «як жити?» є таким же вічним, як і питання: «що робити?» і «хто винен?» [212, 608].

Доводиться відзначити, що в Україні дослідженнями політичної культури вчені займались лише частково. Фундаментальні праці українських мислителів, де б докладно розроблялося це питання є нечисленними. Окремі вітчизняні філософи, соціологи, історики, звичайно, звертались у своїх працях до політичної культури. Варто відзначити твори таких мислителів як Г. Сковорода, М. Костомаров, В. Липинський, Д.Чижевський, М. Гоголь, П. Юркевич, О. Кульчицький [59]. Так, у своїй теорії кордоцентризму Г. Сковорода розкриває значення серця, як основи найактуальніших цінностей людини. Він стверджує, що праця стає позитивною цінністю, якщо вона виступає внутрішньою потребою людини, відповідає її природним здібностям і нахилам. У подальшому ці ж думки ми можемо знайти в дослідженнях М. Гоголя, П. Юркевича. Необхідно зазначити, що українські мислителі XIX століття свою увагу звертають на гуманістичні цінності: цінність людського життя, співпереживання, співробітництва, які сьогодні характеризуються науковцями як актуальні загальнолюдські цінності.

Дослідження загальної національної політичної культури в її сучасному розумінні представлене іменами В. Андрущенко [5], І. Бичка, В. Пазенка [145, 69-71; 187], В. Табачковського, М. Тарасенка, В. Шинкарука, О. Яценка, А.Чередниченка та інших вчених. Теорію політичних процесів у соціокультурному контексті розробляють В. Бабкін [9; 10], О.Бабкіна [11], В.Барков [15;16], В.Бєбик [17], К.Гаджиєв [38], Є. Головаха [45], М. Головатий [43; 44], В. Горбатенко [49; 51; 52; 53], В. Журавський, В. Кремень, І. Курас, В. Литвин, В.Медведчук [121], О. Мироненко, М. Михальченко [123; 124; 125], В.Рєбкєло, Б. Цимбалістий, Ю.Шемшученко та інші вчені. У своїх дослідженнях сучасні науковці аналізують зміст таких феноменів, як культура і політика. Вони розкривають основні ознаки громадянського суспільства, визначають основоположні ідеологічні цінності, такі як: правова держава, демократія, індивідуальні права і свободи особистості, соціальний порядок, суверенітет, громадянське суспільство, конституціоналізм тощо. В контексті формування ціннісної основи суспільства вчені розкривають пріоритети модернізованого суспільства, досліджують систему цінностей різних соціальних, вікових груп.

Еволюцію методологічного осмислення концепції політичних цінностей – від цінностей соціально-економічного характеру до постмодерністських цінностей – можна простежити в роботах Р.Інглєгарта. Відомі західні спеціалісти з теорії постіндустріального суспільства і футурології ХХ століття досліджують цінності постіндустріального суспільства (А. Маквей, А. Турєн, М. Кастельс, Р. Райх, С. Хантінгтон, М. Мєлоун, О. Тоффлєр, А. Етціоні, П. Дракєр, Ф. Фукуяма, Л. Туроу, Т. Стюарт, Ч. Хєнді, Т. Сакайя). У процесі переходу людства від епохи модерну до постмодерну домінуючою стає світоглядна ціннісна орієнтація, спрямована на якісну зміну ставлення людини до власного життя (яким воно є, яким має бути, до чого слід прагнути, заради чого варто жити [184, 678]).

Сучасний російський дослідник постіндустріального суспільства В. Іноземцев [80; 81] вивчає процес трансформації ціннісної парадигми в різних суспільствах наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. При цьому він звертає

увагу на якісні зміни в системі модернізованих суспільств, називає серед пріоритетних цінностей модернізованого суспільства знання та інформацію. Методологічною основою дослідження політичних цінностей в сучасних умовах слугує теорія постіндустріального суспільства. Унікальність цієї теорії полягає насамперед у тому, що вона надає досліднику інструментарій соціального пошуку без жорстких рамок, властивих попереднім доктринам на кшталт марксистської. Основою ідеї постіндустріального суспільства є оцінка сучасного суспільства як спільноти з принципово відмінним характером людської діяльності, розвитку матеріальних ресурсів і формування духовних підвалин співжиття. Американський соціолог Д.Белл, поряд з іншими характеристиками зміни стилю людського життя і характеру виробництва у останні десятиліття ХХ ст., звертає особливу увагу на вплив культури на зміну ціннісної основи людського буття. Він зазначає: «Ідеї і культурні стилі не міняють поступу історії – по крайній мірі миттєво. Однак вони є необхідною прелюдією до змін, оскільки зрушення у свідомості – в системі цінностей і моральному обґрунтуванні – штовхають людей до змін їх соціальних відносин та інститутів» [18, 650]. Такий підхід нам особливо імponує, оскільки саме в соціально-моральному контексті розвитку культури має на сучасному етапі відбуватися цілеспрямоване формування політичних цінностей.

Дослідження проблеми політичних цінностей стосовно українського суспільства означає її нерозривний зв'язок з проблемою переходу країни від авторитаризму до демократії, розриву з попередніми політичною практикою, методами управління, ідеологією. З цього приводу російський вчений О.Ковлер зауважує: «Як правило, демократизація буває викликана глибокою внутрішньою кризою економічних, політичних структур суспільства, зношеністю ідеології або системи цінностей і тому безпосередньо пов'язана з проблемами модернізації і є її інструментом» [91, 65]. У свою чергу, модернізація в сучасних умовах розглядається як унікальний процес, який не має однолінійного шляху демократизації. Звідси, з одного боку, слід враховувати спільну рису переходу до демократії, що означає кінець «ідеологічної держави» (Р.Арон), а з іншого –

враховувати самотній шлях переходу окремо взятих країн до демократії. Нерівномірність врахування зазначених чинників, як правило, зумовлює серйозні проблеми, які, власне, й виникли на пострадянському просторі. «Доношування» взятих з історії чи з чужого плеча зразків демократії, – зауважує О.Ковлер, – обернулось через кілька років крахом багатьох надій, образою на Захід за неактивну підтримку, втратою динаміки демократичних перетворень в результаті масового розчарування ходом реформ. Результатом стало майже повсюдне повернення у парламент і уряди представників попередньої номенклатури, які перефарбувалися в націоналістів чи неосоціалістів» [91, 75].

Посттоталітарні країни, в тому числі і Україна, здійснення масштабних модернізаційних перетворень започаткували на основі цінностей неолібералізму. Доцільність впровадження цінностей, апробованих західною цивілізацією, не викликає сумніву, однак вони впроваджувалися у надзвичайно спотвореному варіанті, що значною мірою нівелювало їх роль у суспільній свідомості. В цьому контексті С. Бульбенюк цілком слушно зазначає, що «однією з центральних проблем пострадянських суспільств є те, що цінності різних ідеологічних систем при здійсненні реформ протиставляються одна одній при тимчасовій абсолютизації окремої суспільно-політичної та економічної теорії» [22, 1]. Спотворене впровадження неоліберальних цінностей тягне за собою небезпеку вестернізації, на що звертають увагу білоруський вчений І.Антонович і український політолог В.Горбатенко.

І.Антонович зауважує, що «основне спрямування оксиденталізації світу упродовж всього часу лише прикривалося ідеологічними виправданнями, а насправді було грубим і суто прагматичним». Виходячи з цього, І.Антонович вважає, що «оксиденталізація і є колонізацією, однак вона не тільки набуває характеру вимушеної агресивності західних країн, а й вкладається у певну цивілізаційну традицію, яка всюди демонструвала себе в історії людства» [6, 259-260]. В.Горбатенко, екстраполюючи зазначений процес на аналіз модернізаційного розвитку української дійсності, зауважує наступне: «Достатньо високий освітньо-культурний рівень розвитку українського населення сприяє

швидкому усвідомленню необхідності засвоєння стандартів західної політичної культури, таких як приватна власність, правова держава, свобода особистості та ін. Однак у силу того, що названі цінності не були засвоєні українським суспільством у процесі соціалізації, вони не знаходять свого практичного втілення. З відсутністю довготривалого досвіду соціалізації західного зразка пов'язана й відсутність діяльнісно-активної орієнтації особи, підприємницьких навичок, раціонально-оптимістичної орієнтації. Відповідно до цього, суспільною свідомістю ідентифікується абстракція, а в суспільній практиці знаходить своє виправдання сурогат західних стандартів соціального буття у вигляді «вестернізації» [52, 120].

Як бачимо, вестернізація несе в собі реальну загрозу спотворення цінностей українського суспільства, як традиційних, так і нових, що виникають у процесі модернізації суспільства. Виходячи з цього, одним з напрямів, на якому будується дане дисертаційне дослідження, є соціалізація сучасної української молоді. На думку автора, тільки в процесі соціалізації особистості можливо забезпечити її гармонійне співіснування зі світом, який динамічно змінюється. Необхідність цілеспрямованого здійснення цього процесу вже обґрунтовувалась нами у попередніх публікаціях [68; 69].

Формування системи політичних ціннісних орієнтацій, на нашу думку, здатне визначально вплинути не лише на якість процесу демократизації і здійснення політичної діяльності, а й на формування політичного ідеалу для подальшого розвитку України. В цьому контексті один з відомих представників напрямку політичної філософії в сучасній українській політології В.Корнієнко зазначає: «Ідеали – це цінності, побачені в їхній досконалості, сублімовані в уяві досконалості, до яких можна лише наближатися; спроба ж буквально втілити їх у земному бутті може призвести тільки до краху цих ідеалів. Ідеалом як цінністю для людини стає те, що вабить, збагачує, спрямовує особистість і створює її буття у всіх його вимірах, проявах і устремліннях» [94, 22]. Зазначена позиція є особливо близькою автору даного дослідження, оскільки політичні цінності в запропонованому нами варіанті пропонуються лише в якості орієнтиру,

вмотивованого українською історією, характером сучасного суспільно-політичного розвитку України і вихідною траєкторією духовної консолідації, руху до майбутнього, яка формується у процесі демократизації нашої країни і знаходить своє відображення у свідомості основного носія подальших перспектив стабільного, консолідованого розвитку – української молоді.

1.2. Система політичних цінностей суспільства, її призначення і функції

В умовах сучасного розвитку людської цивілізації маємо всі підстави стверджувати, що ми живемо у світі культури, який виступає в якості визначального для інших сфер людського буття. Звідси важливого значення набуває проблема з'ясування основних цінностей сучасного розвитку як людства в цілому, так і українського суспільства зокрема. Деталізація цінностей, за висновками вчених, дозволяє говорити про етичні, станово-класові та інші варіації ціннісно-сміслових універсумів певних цивілізацій, аж до ціннісно-сміслового універсуму кожної окремої особистості [201, 28]. Виходячи з вищезазначеного, можна говорити про наявність особливого різновиду соціальних цінностей – політичних цінностей.

Можна запропонувати визначення останніх у контексті розгляду їх як складової політичної культури, поряд з політичними нормами, інтересами, потребами, політичною поведінкою та свідомістю. Отже, політичні цінності суспільства – це сукупність політичних ідей, орієнтирів, уявлень, знань, що орієнтують та мотивують політичну діяльність і поведінку суб'єктів політики. Система політичних цінностей відображає взаємодію особистості з іншими особами та суспільством у цілому в процесі її соціально-політичної діяльності, пов'язаної із втіленням загальносоціальних цінностей. Система цінностей впливає на поведінку особистості, виступаючи інструментом її самоусвідомлення та самооцінки. Зазначена система в основному узаконюється державно-правовими засобами. Саме в правовій державі гарантується оптимальна реалізація цінностей, які пов'язані із законом і не суперечать йому.

Розуміння та інтерпретація сучасних політичних цінностей залежить:

- 1) від особливостей ідеологічної системи (теоретично оформлених поглядів та цінностей: консервативних, ліберальних, комуністичних, соціалістичних, демократичних тощо);
- 2) стану трансформації політичної системи та суспільства в цілому;
- 3) національних та цивілізаційних ознак суспільства, пов'язаних з його

національною культурою;

- 4) моделі та особливостей економічного розвитку суспільства;
- 5) характеру історичної епохи та масштабів визначеного нею впливу на розвиток конкретно взятої країни.

Значний вплив на формування політичних цінностей справляють: культурний рівень та рівень розвитку особистості, спосіб соціалізації, соціальне й матеріальне становище особи, статево -вікові особливості, нарешті, релігія, як елемент національної культури, що утримує в собі традиційні цінності. Проголошенню пріоритетності загальнолюдських цінностей (свободи, рівності, справедливості) передувало утвердження у свідомості людини християнських цінностей, визнання рівності всіх перед Богом, духовної свободи особистості. Цінностями стають лише провідні орієнтації політичної культури. Політичні цінності можуть мати загальнолюдський характер, що об'єднує уявлення про бажане та небажане всього людства та ідеологічний характер, що ґрунтується на політичних інтересах окремої суспільної групи людей.

Визначають такі базові політичні цінності як справедливість, суверенітет, свобода, демократія, рівність, гуманізм, безпека тощо, які можуть відігравати різні ролі (провідні та другорядні), по-різному трактуватися. У окремого політичного суб'єкта стає провідною одна з ціннісних орієнтацій, що пов'язана з ціннісними установками (індивідуалістською чи конформістською). О. Лазоренко визначає індивідуалістську традицію, як таку, що «визнає найвищою цінністю унікальність людського життя й самоцінність, свободу, автономію особистості, право й реальну можливість визначати свої інтереси, відповідати за власну долю» [106, 98]; конформістська ціннісна установка пов'язує людське життя із середовищем, у якому перебуває людина та підпорядковує йому свої бажання, переконання і емоції.

Зміни якості життя сучасного суспільства вимагають змін та переоцінки пріоритетів, ціннісних орієнтацій, що безпосередньо пов'язані з процесом розвитку особистості. Людство в сучасних умовах глобальних загроз та проблем екологічного, природозберігаючого характеру сформулювало систему

загальнолюдських цінностей – цінностей сучасного модернізованого суспільства, що визначило пріоритетними інформаційні, гуманістичні цінності, цінності свободи, безпеки людства в цілому та окремої особистості, права людини. Національні цінності формуються з урахуванням ментальності, традиції, багатовікового досвіду народу, як невід'ємних складових національної культури, що визначає їх особливості та механізми реалізації на практиці.

Суб'єкти політичної діяльності формують свою систему цінностей за допомогою ідеології, визначаючи пріоритетні цінності та плануючи свою політичну діяльність. Сучасні дослідження виявили, що посттоталітарні суспільства надають перевагу цінностям розвитку (змін) і рівності, недооцінюючи важливість свободи та порядку. В промислово розвинених суспільствах західної демократії дослідники виділяють такі цінності, як свобода (сукупність індивідуальних прав) і рівність (рівність можливостей). З цими цінностями безпосередньо пов'язані й інші ціннісні орієнтації, а саме: індивідуалізм, особистий розвиток, дозвілля, незалежність, громадська ангажованість, співучасть, ефективність, раціональність, матеріальний достаток, праця, сім'я, вільний час та ін. [36, 131].

Не існує єдиного, універсального, стандартного для всіх набору цінностей навіть у високорозвинених державах, оскільки вони визначаються духовною культурою, формуються в процесі взаємодії індивіда з суспільством, є відображенням у свідомості особистості певних потреб та інтересів спільності. Але необхідною умовою стабільності політичного режиму, відносної стабільності влади є створення системи загальноприйнятих, позитивних, домінуючих у даному суспільстві цінностей.

Політична культура стосовно політичних цінностей виступає консолідуючим началом. Поведінка громадян держави, їх участь у суспільно-економічному житті країни, міжособистісні стосунки підпорядковані й регламентовані нормами, цінностями, правилами політичної культури. Політична культура – елемент політичної системи, який у процесі духовно-практичної діяльності окремої особи або суспільства в цілому виробляє систему

цінностей, потреб, поглядів, інтересів, знань. Політична культура визначає рівень політичної свідомості, поведінки суспільства та окремих осіб. Процес вироблення зазначеної системи проходить з урахуванням типу суспільства, політичної системи, історичної епохи. Вона є різновидом культури, яка складається в ході політичної діяльності.

Складовими елементами політичної культури виступають: політичні орієнтації, цінності, норми, установки, потреби, які виявляються в політичній поведінці й свідомості, діяльності суб'єктів політики. Такі категорії як інтереси, цілі, мета, оцінки, ідеали, істина, способи діяльності розкриваються, систематизуються та співвідносяться з цінностями й розглядаються в структурі політичної культури та ідеології. «Ідеали, ідеї і соціальні норми як основні ціннісні моделі соціальної дійсності реально керують поведінкою людей тоді, коли вони виступають в системній єдності» [13, 59].

Варто розглянути співвідношення деяких зазначених категорій з цінностями. Поняття «оцінка» тісно пов'язане з цінностями, але, на відмінну від останніх, воно є лише суб'єктивним визначенням змісту об'єкта. Норми, мета, ідеал пов'язані з цінностями, залежать від них та доповнюють їх. Політичні норми (тобто зразки, взірці) передбачають регулювання політичних відносин в суспільстві за допомогою загальноприйнятих у державі правил, дозволів та заборон, рамок діяльності. Будь-який індивід у своїй діяльності користується нормами та цінностями. Цінності можуть перетворюватись на норми, що гарантує створення впорядкованості, регульованості взаємовідносин, забезпечує їх розвиток. Ставлення суб'єкта діяльності до певної цінності або їх системи виражається в його оцінці. Значення предмету чи явища для людини, які виявляються у відповідних потребах та інтересах, спонукають її до певних дій. Задоволення цих потреб можливе на основі ціннісної свідомості людини, яка відображає навколишній світ і співвідносить предмети та явища з уявленнями людини про цінне, корисне, першочергове, нагальне та інше, визначає та мотивує її поведінку, життєдіяльність.

Ідеал створюється як бажаний результат діяльності людини. Цінність,

що спрямована в майбутнє, може виступати в ролі ідеалу, але, на відміну від ідеалу, «цінність завжди реальна, відображає дійсне відношення людини до об'єктів свого інтересу, наміру» [159, 72]. Ідеал відображає бажане ставлення людини до майбутнього, реальної дійсності та визначає мету пізнання, яка задовольняє потреби й інтереси індивіда, може містити в собі цінність. Вибір ідеалу базується на певних принципах. В. Корнієнко до таких принципів, зокрема, відносить: гуманізм, моральний плюралізм, критичну рефлексію, редукцію, толерантність [94, 22]. Практичні шляхи реалізації ідеалу, втілення його в дійсність знаходять своє відображення в такій формі ціннісного уявлення як ідея.

Культура є суб'єктивним утворенням, оскільки вона не лише пасивно засвоюється членами суспільства, а й твориться ними. Формуються елементи політичної культури в процесі політичної соціалізації, в ході засвоєння політичних норм, знань, цінностей, під впливом різноманітних соціальних інститутів (сім'я, школа, церква). Значний вплив на формування політичної свідомості останнім часом справляють засоби масової інформації. Вагоме місце у формуванні політичної культури займають держава, політичні партії, суспільні рухи. Свідома й активна участь особи в політичній діяльності країни також сприяє засвоєнню політичного досвіду, виробленню глибоко усвідомленої позиції, формуванню відповідних політичних відносин з іншими суб'єктами політики. Звідси, більшість дослідників визначають політичну культуру на особистісному та суспільному рівнях через поняття політичних цінностей та ціннісних орієнтацій, зазначаючи важливість цих структурних компонентів у розвитку політичної свідомості, ідеології, ментальності, соціальної психології.

Цінності, як правило, не нав'язують, вони сприймаються людиною самостійно, являючи собою її надбання, отримане з власного досвіду. Звідси постає, що «зміст цінностей зумовлений культурними досягненнями суспільства» [78, 160]. Саме таким цінностям людина підпорядковує всі свої потреби, прагнення, думки, спосіб життя. Відтак, зупинимось на розкритті деяких спільних для всього людства й окремих соціумів позитивних цінностей

демократичного суспільства. Зазначені базові цінності є довготривалими й визначальними в структурі цінностей особистості, мають виразне політичне забарвлення і важливе значення для розвитку українського суспільства на шляху демократизації.

Проаналізувавши наявні джерела та співставивши їх з досвідом оновлення українського суспільства часів незалежності України, маємо підстави запропонувати систему позитивних політичних цінностей, призначених для сучасного українського суспільства. На нашу думку, її основу мають становити дві групи взаємопов'язаних цінностей: 1) домінуючі ідеї – цінності, до яких автором віднесені: свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство; 2) розвиваючі цінності, якими вважаються: законність; політична лояльність; толерантність, схильність до компромісів; відповідальність; свідоме, неупереджене ставлення до змін; ефективна участь у політичному житті; безпека; рівність; політичний суверенітет; патріотизм; політичний плюралізм; легітимність; постматеріалізм.

Спробуємо коротко розкрити призначення, функціональні ознаки та орієнтацію на конструктивний розвиток суспільства кожної з вищеназваних цінностей в рамках даної системи. Спочатку розглянемо домінуючі ідеї-цінності, довкола яких, на нашу думку, обертається вісь ціннісно-смісловий універсум української культури.

Свобода. «Свобода» – це цінність, яка має всезагальне значення і надана людині від природи. Вона відкриває перед нею можливість вибору, самовизначення, реалізації своїх потреб і здібностей. Політична свобода передбачає високий рівень розвитку особистості, саморегуляції, надає людині права голосу та вибору, визначає стан людини в державі, гарантує захист її основних прав та свобод, задоволення життєвих потреб. В цілому «політична свобода це необхідний засіб для реалізації інших цінностей» [204, 13]. Свобода для людини є «цінністю з цінностей, тією глибинною цінністю, яка визначає можливість будь-якої іншої». Свобода визначає «глибинний сенс існування людини, без якого вона втрачає врешті-решт свою суб'єктивність». А втративши

можливість до самовизначення, «людина перестає бути людиною» [1, 144]. Разом з тим необхідно розрізнити свободу як політичний інститут, в межах якого людина має можливість робити все, що не обмежене законом й не обмежує свободи і права інших людей, та всюдозволеність (анархію), а також як особистісно вмотивовану позицію людини, яка не розходиться із суспільними нормами.

Свобода людини гарантована законами і закріплена конституціями (свобода совісті, свобода пересування і вибору місця проживання, свобода волевиявлення, свобода слова та ін.). Саме свобода може стати тією стрижневою ідеєю, навколо якої можливе єднання всього людства, яке з досягненням певного рівня культурного розвитку дасть можливість усвідомлювати культуру політичного вибору, компромісу, консенсусу. «Свобода є основним регулятором співробітництва між людьми, завдяки чому захищаються права кожного і проголошується верховенство закону, встановлюються гуманістичні принципи суспільного, в тому числі політичного життя» [159, 93]. Відтак свобода є важливою детермінантою кожного окремо взятого суспільства, а особливо українського народу, в якого вона є невід'ємною складовою генетичного коду, сформованого історією, логікою боротьби за незалежність.

В умовах демократії виникають певні загрози свободі, на яких наголошував ще французький філософ XIX століття Алексіс де Токвіль. Він, зокрема, зазначає такі загрози свободі у демократичному суспільстві як суспільно-політичні потрясіння (війни, революції), деструктивна опозиція, поширення ідеї ескапізму («втечі від свободи»), законодавча і адміністративна нестабільність за відсутності різноманітних форм контролю, великі імперії, корумпованість демократичних урядів, економічна криза в суспільстві [165]. Однак сьогодення заперечує спроби протиставлення свободи та рівності, вимагає поєднання цих двох цінностей, які в союзі забезпечують повноцінність людського буття. Тож свобода для українського суспільства не може сприйматися як загроза стабільності, справедливості. Навпаки, вона може стати шансом для самореалізації як на рівні окремої особистості, так й всього соціуму.

Політична свобода нерозривно пов'язана з економічною незалежністю, правом на підприємницьку діяльність, приватну матеріальну й інтелектуальну власність. «Свобода політична і економічна неможлива без власності» [21, 52]. Людина, позбавлена власності, живе в нестабільному суспільстві, в якому можливі різні катаклізми (революції, громадянські війни, перевороти, акції протесту). Таке суспільство характеризується як закрите, кастове, тоталітарне, в ньому процвітають тіньова економіка, корупція, хабарництво. В результаті воно, як правило, стає сировинним додатком та ринком збуту для економічно розвинених країн. Духовність такого суспільства знаходиться на низькому рівні: погіршується криміногенна ситуація, знецінюються поняття моралі та прав людини, знижується загальний культурний рівень. Виходячи з цього, свобода є запорукою успіху вільного, відкритого, ринково орієнтованого розвитку.

Справедливість. Формальна рівність людини перед законом значно вплинула на формування суспільно-політичної справедливості. Її забезпеченню сприяє певний рівень розвитку демократії, політичної культури особистості, за якого справедливість стає загальновизнаною, позитивною цінністю, яку сприймають всі члени суспільства незалежно від їх здібностей та схильностей, соціального та економічного становища, виду діяльності. Зазначена цінність залежить від цілого ряду історичних, суспільно-політичних, особистісних рис та факторів, вплив яких позначається на формуванні ставлення людини до політики. Реалізація на практиці зазначеної цінності багато в чому залежить і від державної політики, політичної культури, рівня розвитку суспільства, від якості прийнятих законів та впровадження їх у життя.

Суспільно-політична справедливість відображає реальне становище особи в суспільстві, рівень людської і громадянської гідності, забезпечений правовими гарантіями та заслужено наданими матеріальними і духовними благами. Найпопулярніші підходи до соціальної справедливості знайшли своє теоретичне і практично-політичне втілення в рамках соціал-демократичних моделей, реалізованих на Заході. Згідно з цими підходами частина суспільних ресурсів розподіляється за потребами через систему соціального забезпечення, а інша

частина – відповідно до заслуг через економічний ринок або бюрократичні процедури. На думку сучасного теоретика справедливості американського філософа Дж. Ролза, вирішення проблеми забезпечення справедливості в тій чи іншій формі «спирається на історичні умови й традиції, на інституції й соціальні сили кожної країни» [170, 17].

Справедливість для України в сучасних умовах є інтегральною соціальною цінністю. Захищати й культивувати її – означає здатність відстоювати фундаментальні підвалини демократичного ладу. Забезпечуючи справедливість в умовах перехідного розвитку українського суспільства, слід пам'ятати про коливання цього явища між двома сформульованими ще Арістотелем, полюсами – «компенсуючої» і «розподільної» достатності. Прагнення до «компенсуючої» (формальної, етатично зумовленої) справедливості пов'язане зі спогадами про минулі, радянські часи, де певною мірою вдається її реалізувати. Вимоги «розподільної» справедливості пов'язані з кризою розподілу, яка є елементом системної кризи, в якій опинилося українське суспільство. Подолання цієї кризи, на думку В. Горбатенка, є одним з найважливіших напрямів забезпечення справедливого розвитку українського суспільства. На його думку, вона може бути подолана за допомогою: 1) розвитку малого підприємництва, вирішення проблеми власності з урахуванням інтересів усього суспільства; 2) поєднання індивідуальної свободи і справедливого розподілу матеріальних благ, рівності і відкритості доступу до владно значущих відповідальних посад на основі конкурентного відбору; 3) подолання лицемірства представників влади, пов'язаного з намаганнями приховати опікування виключно власним добробутом за гучними заявами про їхнє прагнення до забезпечення народного добробуту, а також цинізму населення, пов'язаного з поступовою втратою значимості моральних норм та ідеалів [52, 132-133].

У сучасних умовах перехідного розвитку українського суспільства зміст справедливості безпосередньо пов'язаний зі зміною суспільної динаміки, яка вимагає, з одного боку, необхідності збереження успадкованих відносин, а з іншого – передбачає подолання спадщини минулого, що в умовах масштабних

соціальних перетворень сприймається суспільною свідомістю як несправедливість. Подолання такого стану слід в рамках здійснення соціальної політики, через механізми якої останнім часом основна увага надається «джерелам виникнення і змісту політичних вимог, які висуваються представниками суспільних рухів» [150, 542]. Соціальна політика, яка призначена для пошуку й забезпечення соціальної гармонії, виступає могутнім засобом подолання суб'єктивно створених умов домінування системи несправедливого розподілу матеріальних і духовних благ. Окрім того справедливість є неодмінним синтезатором таких розвиваючих цінностей як законність, рівність, відповідальність, легітимність та ін. Виходячи з цих міркувань, маємо всі підстави поставити справедливість в один ряд з іншими домінуючими ідеями-цінностями, здатними вирішально вплинути на процес демократизації українського суспільства.

Політична стабільність. Належить до тих явищ, які мають позитивно-ціннісне забарвлення. Масова свідомість сприймає стабільність як бажану, сприятливу, передбачувану ситуацію зі значним ступенем гарантованості, психологічної комфортності. Питання стабільності (нестабільності) розглядали в своїх роботах західні науковці: С.Хантінгтон, Д.Сендерс, Д.Істон, Р.Дарендорф, Л.Лейпхарт. У політології тлумачення стабільності позбавлене однозначності. Залежно від того, які загально-теоретичні засади поділяють автори, до яких методів вдаються, здійснюючи аналіз певної ситуації, і залежить тлумачення стабільності. Одразу зазначимо присутність певної суперечності у політологічному ставленні до стабільності. Даний стан політичної системи може розцінюватись як шкідливий, з огляду на стагнаційний потенціал. З іншого боку, навіть ескалація конфронтації має відбуватися під популістським гаслом «стабілізації», адже будь-яка масова мобілізація вимагає аксіологічного обґрунтування. Багатоманітність підходів і строкатість інтерпретацій цієї проблематики вимагає виділення найхарактерніших, усталених компонентів стабільності, що уможливить формування адекватної картини ступеня розробки даного явища.

Термін «стабільність» походить від латинського слова *stabilis*, що означає стійкий, постійний, незмінний. Безпосередньо у політології – це стан політичної системи суспільства, що володіє даними, етимологічно обумовленими якостями у політичному часі і просторі. При цьому суттєвою відмінністю політичної стабільності від стану стагнації є здатність до розгортання, адекватного становлення щодо зовнішньо-політичного оточення. Саме так, у найбільш загальному плані можна визначити поняття політичної стабільності. Усі подальші уточнення дефініції можливі лише шляхом звертання до ймовірних засобів стабілізації. Усі тлумачення стабільності, а також її детермінуючих засобів обумовлюються певною суспільно-політичною конкретикою, певною ситуацією, яка і визначає доцільність заходів. Відповідно, зі зміною ситуації вимагатимуть зміни і стабілізуючі заходи. Ця мінливість і наступність у тривалому часовому проміжку вимагає розгляду стабільності з опосередковуванням принципу історизму. На підтвердження неможливості адекватного і водночас універсального тлумачення стабільності, наведемо дефініцію, яку пропонує московський політолог С.Володенков. «Під стабільністю політичної системи ми розуміємо її здатність зберігати інтегративні системні якості та функціональність її елементів впродовж тривалого часу свого існування та розвитку. При цьому ми вважаємо, що власне стабільність не є метою розвитку політичних систем» [32, 36]. Тобто, як бачимо, стійкість розглядається у найзагальнішому плані і при цьому (що є особливо значимим) вона не сприймається як провідна, необхідна і самодостатня якість – «стійкість не є метою розвитку».

Припинення дії механізмів якісних політичних трансформацій призводить до застійних явищ у політичному житті, що веде до призупинення політичного розвитку, розпаду політичної системи суспільства. Таке явище визначається як політична стагнація. Тривалий період перебування в стані стагнації викликає небажані зміни в політичному житті суспільства: відкладання вирішення назрілих політичних конфліктів, несприйняття будь-яких змін, пасивність та бюрократизація політичної системи, відмова від усіх форм демократії, можливе

виникнення політичної кризи, конфлікту, або й політичної нестабільності. Відсутність стабільності суспільства призводить до зниження рівня захищеності особистості, її прав та свобод, унеможлиблює здійснення демократичних реформ, і як наслідок, – зниження авторитету влади та держави й довіри до них.

Традиційно явище стабільності розглядається у зв'язку з поняттям «легітимність». Це є кореляційна взаємодія, за якої легітимність політичного режиму сприяє його стабілізації і, навпаки, – стабільність, діяльність, певна спадковість у кадровій ротації істеблішменту, здійснення заходів надає режимові статус легітимного. Даний зв'язок дає змогу здійснити редукцію феноменології стабільності до ступеня державної інституціалізації. Адже в основі легітимності перебуває явище виключності та неподільності права на насилля, примус, що сприймається (чи принаймні може інтерпретуватися) як правомірне, законне. Стабільність тлумачиться як відсутність у суспільстві реальної загрози нелегітимного насилля, наявність у держави реальних засобів, які уможливають її здатність подолати ймовірні антисистемні прояви і пов'язані з ними кризові явища. Зрештою, політична стабільність постає як здатність політичного утворення до самозбереження, за умови суттєвої загрози існуванню чи, принаймні, ідентичності даного утворення [214, 687].

Однак має право на існування і більш спрощений підхід до тлумачення стабільності, згідно якого останній не притаманний якісний вимір, що може бути виведений із якихось кількісних параметрів. Тобто стабільності не може бути більше чи менше, стабільність або існує або не існує [215]. Критерієм у цьому підході є здатність утворення до самозбереження. При цьому «енергетичні» витрати на здійснення самозбереження не беруться до уваги. Водночас не враховуються і ті якісні зміни, яких зазнає політична система впродовж задіяння засобів власного становлення. Це з необхідністю будуть як акомодативні так і асиміляційні механізми адаптації, внаслідок яких можуть мати місце такі зміни, з огляду на які, фактичне, а не номінальне його існування є проблематичним.

Адаптація досягається двома основними шляхами. У першому випадку домінує пристосування зовнішнього середовища до системи. Це зазвичай

відбувається тоді, коли співвідношення оточуючого середовища і системи складається на користь останньої, зокрема, тому, що в оточуючому середовищі розгортаються процеси аналогічні тим, які властиві самій системі. У другому випадку адаптація системи обумовлена змінами під впливом імпульсів, що походять іззовні, від середовища. Цей варіант більш розповсюджений, він у більшій мірі сприяє динамічності системи, ніж перший. Теоретично можна уявити собі і третій варіант, за якого обмін імпульсами між системою і середовищем зведений до мінімуму. Тут адаптації не відбувається: система і середовище лише співіснують, розвиваючись наче паралельно одне одному, однак така ситуація не може бути довготривалою. Або відношення між ними набувають нормального характеру, або самоізолювана система втрачає динамічність і гине [39, 115].

Усе більшої ваги останнім часом набуває питання «ціни» засобів політичних перетворень. Стабільність може набувати самодостатнього вираження, тобто фактичного відчуження, з огляду на яке суспільні блага, які приносить разом із собою стабільність по суті знецінюються. На нашу думку, є слушність у класифікації феноменів стабільності як таких, що виступають або наслідком іманентних саморегулюючих перебігів, або ж таких, які детермінуються засобами інституціалізації. У цьому випадку набуватиме у значній мірі виразності волонтаристський чинник, а це утворюватиме тенденцію до авторитаризації суспільства.

Відтак, відзначимо наявність тенденції до ототожнення саморегулюючих механізмів із демократичним режимом (щонайменше мова йде про певний ступінь кореляційної взаємодії). Водночас таким стабілізаційним засобам надається аксіологічна перевага. За «не демократичними» засобами інституціалізації зберігається визнання їхньої функціональної значущості, але з точки зору ціннісного підходу даний стан відзначається певними хибами. Такий стан стабільності отримав назву «мінімальної» і розглядається в якості дихотомічної протилежності «демократичній» стабільності. «Мінімальна» стабільність означає лише відсутність на території держави громадянських війн

чи інших форм збройних конфліктів. Звісно, що така стабільність дуже легко досягається авторитарними методами (системою примусу, терором та репресіями). На противагу їй, «демократична» стабільність пов'язується із здатністю демократичного режиму до швидкого реагування на ті чи інші виклики (принаймні, така здатність обумовлюється загальнотеоретичним тлумаченням демократії).

Стабільність розглядається в якості демократичної функції і охоплює окрім державних важелів стабілізації засоби громадянського суспільства [119, 149]. Демократичні засоби стабілізації відзначаються гнучкістю і певною «м'якістю» впливу, що забезпечує її здатність до зовнішньої та внутрішньої трансформації, органічного включення в демократичні процеси відвернення конфліктів, вдосконалення соціально-політичної системи. О.Галкін підкреслює, що такі динамічні системи мають набагато вищу життєздатність. Даний тип стабільності, забезпечуючи самозбереження, не є нездоланною перепоною для актуальних перетворень. Стабільність у динамічних системах ґрунтується на сукупності нестійких рівноваг між системоутворюючими і системозмінюючими процесами. Нестійка рівновага існує також між елементами (підсистемами) самої системи, що відрізняються як за вагомістю, так і за функціональністю. Час від часу така рівновага порушується, кожен елемент системи зазнає внутрішньої еволюції, змінюються їх завдання. Системозмінні перебіги починають переважати над системоутворюючими. «За відсутності потужних інтегруючих імпульсів система руйнується; за їх наявності виникає нова рівновага, що ґрунтується на зміненому співвідношенні елементів, її модифікованому функціональному зв'язку» [39, 114].

Співвідносно до стабільності постає слушність у залученні поняття, яке відображало б безпосередній стан комунікації між владою і суспільством. Цим поняттям є «довіра», що феноменально виражається у політичній підтримці певних сил чи орієнтацій. Російський політолог А.Макаричев виділяє наступні закономірності розгортання політичної підтримки:

– чим вищий ступінь політичної участі, тим сильнішою є підтримка

суспільством політичних «правил гри» у ньому;

– основними соціальними силами, що підкріплюють наявні політичні норми та процедури, постають (за зростаючою динамікою): громадська думка в цілому, громадські активісти, кандидати на виборчі посади, члени законодавчого органу;

– існує прямий зв'язок між підтримкою політичних інститутів і збереженням соціально-економічного статус-кво.

Розгляд стабільності в якості своєрідного наслідку, феномена легітимності політичного режиму містить, на думку А.Макаричева, низку методологічних ускладнень: «різні групи тлумачать легітимність по-різному, бачать не однакові джерела легітимності влади, причому пояснення розходжень цього роду перебуває у площині соціальної психології та політичної культури. Та навіть відволікаючись від труднощів інтерпретації самої легітимності, важко оспорювати те, що влада, яка нею володіє, може стабілізувати систему, тільки якщо вона при цьому і ефективно керує країною» [119, 150].

Таким чином, має місце досвід зведення відношення стабільність – легітимність (принаймні, у окремому випадку) до відношення стабільність-ефективність управління. У цьому контексті особливої ваги набуває діяльність конкретного уряду. А це змушує опосередковувати такі питання як взаємини між гілками влади (підтримка урядової діяльності законодавчим органом), спосіб формування урядової команди (однопартійне представництво чи коаліційне), система впровадження урядових рішень тощо. Особливу увагу привертає часовий вимір (тривалість) діяльності уряду, оскільки можна припустити, що за демократичного режиму тривалість перебування при владі певної урядової команди засвідчує її високий адаптаційний потенціал. Німецький політолог Е. Ціммерман визначає урядову стабільність як якість, що набуває поліпшення зі зростанням періоду самовираження: політична адміністрація керує більш ефективно, якщо вона більше перебуває при владі. Він виділяє кілька закономірностей, які пов'язані з досягненням стабільності такого роду:

– термін перебування при владі уряду обернено пропорційний кількості

партій у законодавчому органі і прямо пропорційній кількості місць, які посідаються проурядовими партіями;

– однопартійний уряд має більше шансів перебувати при владі, ніж коаліційний;

– наявність фракцій у складі уряду знижує його шанси на збереження влади;

– чим більшою є роздробленість сил у законодавчому органі (включаючи опозицію), тим вірогідніша недоторканність складу уряду;

– чим більше місць у законодавчому органі посідають опозиційні та антисистемні сили, тим менша вірогідність тривалого існування уряду [222].

Проте, як нам здається, однозначне ототожнення політичної стабільності із тривалістю діяльності кабінету міністрів не є беззастережно справедливим. Усім відомий красномовний приклад Італії, в якій «регулярна» зміна урядів уже є атрибутом національної політичної культури. До того ж сам факт зміни урядів може засвідчувати якраз протилежне – державна машина адекватно реагує на зміни зовнішньо і внутрішньо політичної кон'юнктури щодо якої і змінюються урядові команди. Разом з тим зміна уряду за збереження незмінним загального політичного, економічного та інших напрямів політики може також тлумачитись як свідчення загальносистемної стабільності, яка не залежить від певних персоналій і є об'єктивною характеристикою.

Повертаючись до сформульованого нами положення про існування стабільності як наслідку інституціоналізації (волюнтаристсько-суб'єктивного чинника) та наслідку системно-кореляційних взаємодій, зазначимо, що конвергентною останньому типу стабілізації є парадигма політичної рівноваги, балансу сил. Дана парадигма має глибоку традицію. Вона близька за своєю суттю когнітивній здатності до антропологізації. Зокрема, одне із перших порівнянь держави із живим організмом відноситься до V ст. до н. е. і пов'язується із «сецесією» плебеїв із Риму на Священну гору. Це ж відчуття перебуває і в основі консервативного світогляду, а також традиційно структуралістського підходу.

Рівновага передбачає перманентну причетність до «іншого» і залежність від «іншого». Кожна частка, кожна складова не є самодостатньою, окремішньою і задля власного існування вимагає включеності до сукупності відношень. Саме в такому, кореляційному стані О.Аршба і вбачає сутність стабільності: «Існуючи між різними соціальними і політичними суб'єктами, система зв'язків, цілісність і нормальне існування функціонування усієї суспільної і державної системи становить поняття соціально-політичної стабільності. Історія не має відомих прикладів розвитку суспільств без соціально-політичної стабільності» (8, с.52).

Визнаючи слушність такого тлумачення стабільності, все ж не можна не наголосити на існуванні притаманних йому небезпек (у феноменальному плані). У такій системі зв'язків жоден елемент не набуде самостійності. Існування будь-якої підструктури є доцільним лише з огляду на впливовість щодо інших. Таким чином, має місце певне сутнісне відчуження. Зокрема, тлумачення держави як функції призводить до розгляду особистості чи навіть певної групи, а то й верстви, як такої, що слугує в першу чергу інтересам загального. Тобто інтенція розвитку спрямовується на сторонні цілі. Деталізуючи, можна зазначити, – домінування структуралістських підходів створює значну ймовірність виправдання тоталітарного сценарію. «Категорія рівноваги може бути застосована до процесів у економіці, ринкових стосунках. Найважче використовувати її якраз при аналізі соціально-політичних явищ, адже у політиці частіше, аніж у інших сферах життя утворюється домінуюча більшість, лідери якої закономірно прагнуть до зосередження у своїх руках максимальної потуги (ресурсів, важелів впливу тощо). І, більше того, оскільки силу у політиці надзвичайно важко виміряти, то бажана стабільність встановлюється, звісно ж, перш за все при опорі на стійкі структури та інститути» [119, 151].

Зрештою постає також питання у чому виражатиметься політична рівновага, тобто питання про феноменальний бік даного явища. Здебільшого зустрічається кілька загальних принципів успішної стратегії інституційних змін. Зокрема:

– для зміни параметрів функціонування підсистеми необхідно змінити її

«зовнішнє середовище» одразу в кількох ракурсах (соціальному, управлінському та ін.);

– зміни в діяльності якоїсь ланки організації вимагають необхідних корегувань для її вищого і нижчого рівнів;

– зміні підлягають ті частини системи, які зазнають найбільші навантаження від посилення у суспільстві настроїв розчарування, стресів, почуття невдоволеності;

– зміни мають ініціюватися органом, що уповноважений приймати політичні рішення;

– для ефективних змін мають бути використані як формальні так і неформальні механізми узгодження інтересів;

– ефективність планованих змін прямо пропорційна залученості усіх учасників цього процесу до пошуку оптимальних механізмів рішення [119, 150-151].

Наведені вище чинники політичної стабілізації тлумачаться у політологічній літературі у якості провідних, однак як зазначає Л. Москвін: «...політична стабільність (нестабільність) в суспільстві залежить не від випадкових причин, а від безпосередньо детермінуючих, і найрізноманітніших за змістом чинників. Тому предмет дослідження не може обмежуватись лише виключно політичними проблемами. Ґрунтовний аналіз стану і еволюції політичного середовища передбачає багатофакторний підхід. Він втілюватиметься лише у нерозривному зв'язку з економічними, політичними, науково-технічними та іншими чинниками розвитку» [136, 22].

Звісно, політична стабільність ніколи не існуватиме без певної передбачуваності у інших сферах суспільного життя. Проте сутнісною специфікою саме політичної стабільності є її організуючий, визначальний вплив щодо інших сегментів суспільства. Економічні чи соціальні негаразди можуть спричиняти порушення звичаєних життєвих орієнтацій, а в крайніх своїх проявах і афективність масової поведінки. Втім сталість економічної ситуації ще не гарантує безконфліктності суспільно-політичного життя; реальна безпека

може бути забезпечена лише політичними засобами. В умовах системної кризи політична стабілізація відіграє роль необхідного і актуалізуючого чинника, ланки, що дає змогу витягнути весь ланцюг. Але абсолютна стабільність, як і абсолютний ідеал, неможлива. І, більше того, така бажана стабільність у відриві від протилежної їй політичної мінливості, рухомості, може обернутися на деструкт, призвести до стагнації, а згодом і до консервації негативного потенціалу. Стабілізуючі заходи мають спрямовуватись не на консервацію усталених суспільних реалій, а в першу чергу на системоруйнівні, екстремістські прояви. Таке «обережне» і «ощадливе» задіяння стабілізуючих важелів є необхідною умовою суспільно-політичного розвитку.

Громадянське суспільство. Розкриттю цієї домінуючої ідеї-цінності, важливої для демократичного розвитку українського суспільства, ми присвятили окремий підрозділ даного дисертаційного дослідження. У зв'язку з цим, тут зосередимось лише на деяких принципових позиціях. В цьому контексті варто звернути увагу на те, що умовний поділ влади на владу держави і владу громадянського суспільства сприяє його демократизації, зумовлює підвищення ступеню незалежності громадян від держави, забезпечує можливість контролю з боку громадськості за структурами влади, захист прав і свобод особистості. Громадянське суспільство – незалежне від існуючої державно-політичної структури об'єднання особистостей, що усвідомлюють свою значимість, індивідуальність, унікальність у ході розвитку цивілізації, мають певний рівень політичної свідомості. Належна до такого суспільства особистість є громадянином, який наділений певними правами і свободами, з одного боку, і несе відповідальність (моральну, правову) за свою діяльність з іншого, є зацікавленим співучасником політичного процесу [211].

Утворення такого суспільства можливе лише в умовах відкритого демократичного розвитку, де враховуються інтереси і потреби людини, де держава гарантує стабільність і безпеку своїм громадянам. «Визнання громадянського суспільства, його самодостатності є однією з важливих засад авторитетності державної влади» [172, 78]. Громадянське суспільство – це

добровільно сформоване об'єднання вільних громадян, їх суспільних відносин, які не є державно політичними, знаходяться поза сферою впливу держави, захищені законом від прямого втручання з боку держави. Створивши громадянське суспільство, правомірно говорити і про правову державу, що гарантує дотримання прав і свобод окремо взятого громадянина, надає особистості можливість вільного вибору економічної і політичної діяльності. Остання, у свою чергу, несе відповідальність за власні дії, бере участь у політичному житті країни.

Розглянувши домінуючі ідеї-цінності, які мають об'єктивний характер з огляду на історичні та ментально-психологічні особливості українського народу, звернемось до другої групи – розвиваючих цінностей. Їх визначення, хоча й групується на дослідженні значного матеріалу має більш суб'єктивне забарвлення, оскільки, як уже зазначалося вище не існує єдиного, універсального, стандартного набору цих цінностей навіть у високорозвинених державах. Визнаючи їх, автор спирався переважно на особливості динаміки перехідного розвитку України.

Законність. Розглядається як діяльність суб'єктів політики в певних визначених межах, свідоме дотримання норм та правил поведінки, закріплених державою за допомогою закону. Запровадження норм, їх закріплення та реалізацію у політичному житті гарантує правова система. «Саме через правовий механізм, через набування характеристик закону цінності переходять у норми, санкціоновані державою, що надає їм вищий політичний авторитет, правила поведінки, способи не руйнівного для суспільства вирішення соціальних конфліктів» [152, 174]. Закон вимагає від громадян країни дотримання правових норм поведінки і гарантує в свою чергу однакові права та свободи, рівність, відповідальність, встановлює основи функціонування державних законів і органів управління. Право в цьому випадку виступає також однією з позитивних цінностей демократичного суспільства.

Політична лояльність. Ставлення громадян до держави, існуючої політичної системи, усвідомлення свого місця та ролі, ступеню відповідальності

за стабільність у соціально-політичному, економічному та духовному житті суспільства визначає політична лояльність. Саме тому, «політична лояльність як відношення, що реалізується в конкретних формах поведінки, є фактором, який значно впливає на стабільність держави й політичної влади» [105, 262]. Лояльне ставлення громадянина до існуючого політичного устрою, законів держави, які можуть не відповідати світогляду та переконанням особистості, забезпечує існування й інших загальнолюдських цінностей, таких як безпека, стабільність, мир. Політична лояльність виконує в суспільстві стабілізуючу, комунікативну та інтегруючу функції.

На відміну від конформізму, тобто пасивного, некритичного прийняття позиції «сильнішого», лояльність передбачає активну участь індивіда у формуванні системи норм і цінностей суспільства, створення активної громадянської позиції. Лояльна політична поведінка виявляється в усвідомленому та добровільному дотриманні громадянами та їх об'єднаннями порядку і правил реалізації своїх соціальних і політичних інтересів.

У політичному житті лояльність, зокрема, виявляється у терпимому ставленні до опозиції, повазі до опонентів. Існування опозиції на різних рівнях політичної структури, в різних видах державної і політичної влади, за умови, що остання є конструктивною, реалістичною, демократичною, визначається як позитивне та необхідне явище політичного життя країни. Така опозиція засвідчує певний рівень демократизації суспільства, допомагає критично ставитись до діяльності правлячої партії, керівних структур. Зіставлення політичних поглядів, ідей, врахування їх у політичній діяльності веде до підвищення ефективності політичних змін, виявляє недоліки, прорахунки в діях правлячих, офіційних кіл. Активістська позиція громадян, зумовлена діяльністю опозиції, означає готовність до співробітництва з іншими особистостями та соціальними групами, повагу до думок, поглядів інших. Однак, зауважимо, що така взаємодія можлива лише за умов існування громадянського демократичного суспільства.

Дослідження сучасних політичних подій в Україні доводить необхідність

розробки та затвердження закону про діяльність політичної опозиції, який би чітко регламентував її права й участь у здійсненні основних напрямків політичного життя суспільства. Такий закон допоможе зупинити вирування політичних пристрастей заради нікчемних амбіцій чи замішаних на особистій образі громадських вчинків і дій [159, 94].

Толерантність, схильність до компромісів. В суспільстві, яке реформується та переживає кризу моралі, з особливою гостротою відчувається потреба в толерантності, що є характерною для сучасного демократичного суспільства. Високий рівень політичної культури, засвоєння демократичних способів вирішення конфліктів допомагає у вирішенні спірних питань шляхом пошуку компромісів, взаємних поступок з боку протилежних політичних сил в незначних питаннях заради вирішення та збереження основної, принципової позиції. Поважне, поблажливе ставлення до інших, часто протилежних, думок, переконань, системи цінностей, називають толерантним. Толерантність передбачає ставлення до інших культур, форм самовираження, способів прояву своєї індивідуальності з повагою та розумінням, визнаючи права й основні свободи людини. На рівні владних структур толерантність передбачає таку позицію політичних сил, яка припускає існування іншої думки, конструктивної опозиції, що діє в межах закону.

В сучасних європейських державах, як стверджують дослідники, велика увага приділяється вихованню громадянина, який буде толерантно ставитись до існуючих відмінностей в суспільстві, визнаючи, що інша сторона має законну точку зору й законні права. Такий громадянин буде здатний до встановлення діалогу в суспільстві та попередження етнічних конфліктів (205). Створення умов для діалогу культур на різних рівнях (між індивідами, етносами, конфесіями, партіями, державами), спрямування зусиль на формування відкритого суспільства є важливими чинниками підвищення ступеню толерантності в країні. Саме така політична культура допомагає цивілізовано, демократичним шляхом вирішити гострі соціально-політичні конфлікти, формувати правову державу. В цьому контексті російський політолог І.Чудінова

зазначає: «Впровадження в масову свідомість толерантності змогло б сприяти подоланню конфронтації політичних сил, протистояння ідеологій та ліквідації розколу суспільства з базових цінностей, а отже й досягнення згоди та взаєморозуміння хоча б з ключових питань сьогодення й майбутнього країни» [204, 14].

Відповідальність. Такі суспільно значимі цінності як правопорядок, справедливість, свобода, відповідальність що контролюються правовою системою держави, потребують від громадян особливої активності й наполегливості. «Політична відповідальність» визначається як «усвідомлене дотримання політичними суб'єктами норм і правил політичного життя, форм контролю політичної діяльності» [202, 341]. Відповідальність гарантована законом та передбачає формування системи морально-правових цінностей, правил політичної поведінки особистості. Часто можна спостерігати безвідповідальність тих чи інших політичних сил за свої дії та загальне благо, що призводить до дезорієнтації суспільства, значних суспільно-економічних та політичних потрясінь.

Свідоме, неупереджене ставлення до змін. Беручи активну свідому участь у політичному житті суспільства, людина виділяє значимі для неї політичні об'єкти, наділяє їх змістом, розташовує їх у певному ієрархічному порядку, що дозволяє їй орієнтуватися в політичному просторі, усвідомлювати значення змін, які відбуваються в сучасній системі політичних цінностей. Така громадянська, політична діяльність людини є запорукою стабільності змін на шляху до будівництва самостійної, демократичної, соціальної, правової держави. Більшість наших громадян «не пов'язує досягнення високого рівня життя із змінами суспільної системи, керуючись при цьому лише споживацькими або зрівняльно-популістськими прагненнями», інші, виступаючи за відродження моральних засад, «не бачать необхідності щодо зміни характеру суспільних відносин, економічної і політичної системи» [100, 8].

Зазначене є свідченням низького рівня політичної культури особистості, розчарування людей у попередній системі цінностей та відсутності нової ієрархії

ціннісних орієнтацій, розриву між нав'язаними цінностями та практикою. Політична культура особи формується в процесі її взаємодії з іншими людьми та суспільством у цілому, в ході соціально-політичної діяльності. Людина як суб'єкт політичної діяльності весь час перетворюється, засвоюючи, формуючи нові погляди, думки в залежності від історичної епохи. Звідси, зміни в суспільно-політичному житті країни, виникнення нових значних поглядів, настроїв, думок повинні бути проаналізовані й глибоко усвідомлені громадянами, що обмежує можливості повторення попередніх помилок, прорахунків, створення перспективних шляхів подальшого розвитку суспільства.

Ефективна участь у політичному житті. Втілення даної цінності можливе лише за умови усвідомлення особою своєї значимості в процесі суспільно-політичної діяльності, наявності певного рівня політичного досвіду, обсягу знань, умінь, відповідної сформованої політичної культури. Формування системи цінностей як складової частини політичної культури відбувається в процесі життєдіяльності, в ході суспільної практики, за допомогою якої об'єкти набувають свідомого ставлення до неї (позитивного або негативного), як такої, що може задовольняти потреби особистості й суспільства.

Досвід, якого набуває суб'єкт у ході політичної діяльності, втілюється ним у систему цінностей. У процесі демократизації суспільства відбувається трансформація участі з конфліктної форми у форму співробітництва громадян і структур державного чи місцевого управління (підтримка політичних партій, участь у референдумах, мітингах, виборах, у розробці та створенні законів, створення союзів споживачів та ін.). Ефективна (активна) участь у політичному житті вимагає чіткої громадянської позиції, усвідомлення своєї ролі в соціально-економічному, політичному, культурному житті суспільства, що сприяє формуванню громадянськості, яка розглядається як «готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав і обов'язків» [100, 154-160]. Значний вплив на формування громадянської політичної культури, тип політичної поведінки справляють рівень національної культури, психології, ментальності

народу.

Безпека. Являє собою цінність, яка гарантується громадянам державою, означає відсутність небезпеки для життя, здоров'я та гідності громадян держави. Безпеки потребує не лише життя людини але і її власність, родина, культура, оточуюче середовище, тобто основні життєві цінності людства. Сучасний стан соціально-економічної сфери, розвиток науки і техніки сприяв певній матеріальній стабільності. В той же час він привернув увагу людства до проблем якості життя, пріоритету постматеріальних цінностей (екологічна безпека, інформаційні та гуманістичні цінності).

Рівність. Розглядається як одна з базових цінностей демократичного суспільства, що означає однакові права людей на захист законом їх життя, майна, гідності, рівну міру відповідальності за свої дії, реалізацію громадянських і політичних прав, передбачені рівністю всіх перед законом. Система правових, політичних і соціальних гарантій розглядається сучасними науковцями як рівність. Рівність слугує виразником ступеню доступності основних цінностей для людей, оскільки розподіл цінностей і ресурсів – це основне призначення політичної влади [152]. В умовах політичної рівності громадяни мають однакові (рівні) можливості участі в політичному житті країни. Економічна, соціальна, культурна рівність потрібні, за визначенням В. Медведчука, як для реалізації здібностей індивідів, так і для досягнення соціального прогресу [120, 125].

Розглядати рівність можна лише в політичній та правовій площині. Саме тут рівність гарантована законом. В умовах економічної демократії об'єктивно виникає природня загроза загальній рівності людей. Науково-технічний прогрес, можливість використання останніх досягнень цивілізації зумовили зростання майнової нерівності. Причини такої нерівності полягають у природній нерівності людських можливостей, здібностей. Як наслідок, все це зумовлює відмінності у засвоєнні та використанні сучасних знань, застосуванні цих знань та вмінь у власній діяльності.

Політичний суверенітет. Визначається в сучасній науці як право

держави, незалежно від втручання інших держав, управляти життям своїх громадян, вільно обирати свої зовнішні стосунки, право нації на самовизначення і свободу соціального вибору. Загальнолюдською цінністю, поряд з такими цінностями як «свобода» і «рівність», визначається цінність суверенітету особистості, тобто усвідомлення людиною власної самоцінності, неповторності своїх прав і свобод. Реалізація на практиці цієї цінності може привести до усвідомлення людиною самої себе як цінності, своєї індивідуальності, сприяти розвитку самостійності мислення та дій особистості.

Процес демократизації суспільства відкрив новий погляд на таку цінність як індивідуалізм, яка «розглядається представниками класичного лібералізму як пріоритетна цінність, що сприяє розвитку творчості, самобутності особистості, спвердженню її автономності, насамперед в економічній сфері» [204, 7]. Позитивний розвиток індивідуалізму можливий за умови існування й іншої цінності – колективізму, який сприяє взаємодії особистості і суспільства в цілому, забезпечує оптимальне поєднання суспільних і особистісних інтересів, що сприяє вихованню відповідальності. Ці дві протилежні цінності повинні взаємодіяти в суспільстві в межах закону, з урахуванням поєднання інтересів індивіда з суспільними інтересами, враховуючи не лише права, але й обов'язки громадян перед суспільством.

Патріотизм. Дане поняття означає любов до батьківщини, захист та служіння інтересам рідної землі, культури. В сучасних умовах глобалізації, загострення загальнолюдських, загальнонаціональних проблем залишається актуальним значення патріотичних почуттів особистості, оскільки створення нового типу людини – громадянина світу – проходить на основі вже накопиченого історико-національного досвіду, в процесі безпосереднього діалогу культур.

Політичний плюралізм. Поліфонія, різнобарвність думок, ідей «в межах ціннісних традицій цивілізаційного розвитку» визначається як плюралізм, який можливий в умовах дотримання й утвердження свобод та прав кожної особистості, захисту її інтересів за умов соціально-демократичного розвитку

суспільства. «Цінність плюралізму думок в ідеологічній сфері суспільства полягає і в тому, що дозволяє перевірити вірність і об'єктивність відповідного знання будь-якої істини і шляхів її реалізації» [159, 103-104]. В сучасному суспільстві політичний плюралізм надає широкі можливості для участі громадян у суспільно-політичному житті країни (ухваленні політичних рішень, управлінні суспільством за участю партій, рухів, діяльності профспілок).

Зазначена цінність має подвійну природу, таїть у собі небезпеку трансформації плюралізму в нігілізм, внаслідок чого «особистість і суспільство можуть опинитись у духовному полоні теоретичного хаосу, коли свобода вибору в безпарадигмальному поєднанні різномасштабних і різноспрямованих ціннісних орієнтацій перетворюється для соціального суб'єкта в цілковиту випадковість» [181, 7]. Сучасні науковці відзначають небезпеку конфлікту цінностей в нестабільному, перехідному суспільстві, де співіснують полярно-протилежні погляди, цінності (тоталітарного суспільства, нав'язані цінності західного суспільства, постматеріальні та демократичні цінності), що призводить до втрати стійких орієнтирів, розмивання меж між поняттями добра і зла.

Легітимність. У системі функціонування влади зазначена цінність означає вияв довіри, визнання законності діяльності політичної влади. За визначенням С. Рябова «легітимна влада ґрунтується на визнанні й гарантуванні (а не наданні) основоположних прав і свобод людей, які належать їм від природи. Конституційні обмеження – законодавчі норми найвищої юридичної сили у державі – мають бути спрямовані перш за все на владу та її інституції, на відповідальність, яку влада несе за дотримання прав і свобод людини» [172, 23].

Громадяни, на яких безосередньо розповсюджується така влада, підпорядковуються її законам, нормам поведінки, підтримують її дії, за умови, що вони відповідають цінностям, яким громадяни надають перевагу. Характер законів у державі, міра їх дотримання громадянами постають наочними ознаками авторитету й легітимності влади та, з іншого боку, – їх чинниками. Необхідно зазначити, що легітимність влади не означає підтримку всіма громадянами обраного урядом курсу правління, не виключає існування опозиції,

яка критикує владу, протидіє її офіційному курсу. Довіра та підтримка легітимності влади повинна виявлятися в діях громадян, що досягли певного рівня політичної культури. Суспільне визнання влади часто підпорядковане ідеї: «будь-яка влада – краща за безвладдя».

Сучасна політична наука обґрунтовує виникнення авторитету державної влади, її легітимність з існуванням у суспільстві системи незалежних від держави самоврядних об'єднань суверенних індивідів і вільно встановлених зв'язків між ними – громадянського суспільства, яке сформоване на засадах плюралізму, толерантності, лібералізму (повага прав і свобод особи) [172, 67]. У державі, в якій відсутні зазначені цінності, виникають деформації суспільної свідомості, формуються негативні особистісні якості – страх, загальна підозрілість, жорстокість, нетерпимість, нездатність до самостійного критичного мислення, внаслідок чого деформуються як особисте, так і суспільне життя [100, 82].

Постматеріалізм. Значні досягнення в економічній, соціальній, політичній сферах призвели до змін у духовній культурі індустріального суспільства й зміцнили постіндустріальні тенденції в розвитку цивілізації, що сприяло формуванню постматеріальних цінностей. Останні виступають чинником єднання найбільш загальних та пріоритетних для людства в цілому цінностей, що найширше враховують взаємодію людства з оточуючим середовищем, суспільством. «На порозі нового тисячоліття зазнають глибокого теоретичного перегляду уявлення про увесь комплекс світоглядних, соціально-економічних, політичних, культурних, духовних параметрів життєдіяльності соціуму» [187, 4]. Постіндустріальна доба вимагає дослідження проблем суспільних та особистісних орієнтацій під новим кутом зору, а в зв'язку з цим і нового погляду на питання сенсу людського існування, взаємозв'язку суспільства й природи, пошуку смислових значень та цінностей духовного і соціокультурного ряду.

Висновки до першого розділу

Таким чином, на основі ретроспективного аналізу проблеми ціннісних засад політики в сучасній соціально гуманітарній літературі, автором з'ясовано, що зазначена проблема потребує системного осмислення в першу чергу засобами сучасної політології.

Людина в умовах формування демократичного управління державою й суспільством покликана визначально впливати на стабільність політичної системи суспільства. Однак таке розуміння ролі людини в сучасному світі є значною мірою ідеалізованим, особливо якщо зважати на те, що в перехідних умовах пострадянського розвитку соціальний суб'єкт опиняється в ситуації необхідності одночасного формування ціннісної основи індивідуального і колективного буття. Для активної політичної участі на основі глибоко усвідомленої громадянської позиції індивідові необхідно засвоїти основні норми та принципи політичної культури, органічно поєднуючи при цьому елементи модернізації і традиції.

Аналіз існуючих джерел засвідчує, що дослідження цінностей здійснюється переважно як складова політичної культури. За цих умов слід приділити належну увагу впливу ціннісної компоненти на політичну діяльність і поведінку. Політологічне дослідження даної проблеми не виключає використання елементів міждисциплінарного підходу. Лише так можна забезпечити розуміння сучасних суспільно-політичних цінностей як цілісної системи.

Дослідження ціннісної основи людського розвитку на рівні галузевих системних підходів із застосуванням історичної ретроспекції засвідчує поступове складання різнопланових цінностей у єдину систему політичних цінностей, яка зумовлює демократичний розвиток певної країни, конкретного соціуму. На цій основі автором запропоновано визначення політичних цінностей суспільства як сукупності політичних ідей, орієнтирів, уявлень, знань, що орієнтують та мотивують політичну діяльність і поведінку суб'єктів політики.

Система політичних цінностей розглядається в дисертації як підсистема

більш широкої системи загальносоціальних цінностей. Зазначена підсистема разом з іншими цінностями впливає на поведінку особистості, виступаючи інструментом її самоусвідомлення та самооцінки. Політичні цінності узаконюються державно-правовими засобами й легітимуються в рамках політичної системи суспільства. Оптимальна реалізація цих цінностей може бути гарантована лише у правовій державі.

З'ясовано, що в умовах перехідного розвитку українського суспільства цінності та пріоритети загальносуспільного й індивідуального розвитку зазнають динамічних змін. На думку автора, процес демократизації українського суспільства потребує формування й наповнення реальним змістом так званих позитивних цінностей. До останніх автором віднесені: законність; політична лояльність; толерантність, схильність до компромісів; відповідальність; свідоме, неупереджене ставлення до змін; ефективна участь у політичному житті; свобода; безпека; рівність; справедливість; політичний суверенітет; патріотизм; політичний плюралізм; політична стабільність; громадянське суспільство; легітимність; постматеріалізм.

На основі дослідження близьких до політичних цінностей понять визначено їх співвідношення з політичною культурою, ідеалом, політичною соціалізацією, політичною свідомістю. З'ясовано, що поведінка громадян, їх участь у суспільно-політичному й соціально-економічному житті країни не лише відображає, а й формує систему політичних цінностей. За цих умов особливого значення набуває в Україні свідоме ставлення до соціально-політичних змін, модернізації суспільства.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНІ КОМПОНЕНТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

2.1. Особливості формування та впливу політичних цінностей на забезпечення процесу життєдіяльності українського соціуму

Політика як сфера суспільного життя має свій ціннісний вимір, який синтезує в собі політична культура. Вона переводить у практичну площину духовну практику функціонування суспільства, досвід співіснування різних типів політичної свідомості й поведінки. Політична культура поєднує духовний і матеріальний способи освоєння політичного життя, вона узагальнює весь загальнолюдський досвід життя у людському вимірі, тобто досвід існування політики як особливої сфери життєдіяльності суспільства і людини. На думку А.Дегтярьова, політична культура являє собою «систему політичних цінностей і норм, ідей і уявлень, стереотипів політичної діяльності й поведінки, а також інституційних моделей, які поєднують ідеальні норми і правила політичних відносин з реальними структурами і формами політичної організації і взаємодії людей, які, в свою чергу, акумулюються в політичних традиціях і досвіді» [58, 223].

Культура є середовищем політичного розвитку, політичної активності населення. Саме від неї залежить характер і якість реформування суспільства. Принаймні, це засвідчує досвід трансформації різних країн в межах постсоціалістичного простору. Модернізаційні перетворення засвідчують відторгнення західного лібералізму й показують, що відносини влади і впливу, панування і підпорядкування ґрунтуються на домінуючій в даній культурі системі норм і цінностей. Інституціональні традиції «на кожному новому пізнавально-перетворювальному витку розвитку політичного життя виступають як певні його передумови та умови, як своєрідне соціокультурне середовище, що задає пріоритетні цінності, які, своєю чергою, визначають державні норми і

встановлення, принципи владної організації і порядку спілкування та правила політичних відносин» [58, 225].

Тоталітарне суспільство продукувало систему цінностей, установок які мали абстрактний характер, були орієнтовані на «щасливе» майбутнє, не мали відображення на практиці та у свідомості громадян. Верховна влада проголошувала цінності, які були загальними для всіх, формальними та наперед визначеними. Загальнонародні цінності проголошувались пріоритетними, не враховувались інтереси й ціннісні орієнтації окремої особи, оскільки вважалося, що єдина ідеологія передбачає відповідну їй систему цінностей громадян. Громадяни нерідко з ентузіазмом сприймали абстрактні цінності та установки нав'язані їм зверху, які, втім, залишалися не реалізованими через пасивність і неусвідомленість «колективного співіснування» на рівні індивідуальної свідомості, спотвореної ідеологічними штампами. Що ж стосується конкретних, практично орієнтованих політичних цінностей, то радянська людина частіше прагнула їх уникати.

Відтворення суспільства в умовах його перехідного розвитку має забезпечуватися природнім шляхом не меншою мірою, ніж через реформування інститутів та механізмів. У протилежному випадку, якщо основний акцент зміщується у бік штучного відтворення суспільного організму, виникають різного роду суперечності. «Поверхове, екзальтоване чи зацікавлене спостереження суспільних подій спричиняє виникнення хибного та небезпечного враження, що, відкривши і засвоївши певний принцип чи систему принципів суспільного буття, група революціонерів може руйнувати соціальний універсум, використовуючи переважно силові ресурси та інструменти такого ключового соціального інституту, як держава» [34, 244]. Еліта «обраних» в демократичних умовах не має ні права, ні повноважень для підміни об'єктивних механізмів суспільного відтворення штучними, сконструйованими за їхніми уявленнями та інтересами. Характер відтворення суспільства є одним з основних показників його демократичності. Отже, соціальне відтворення є, передусім, духовним відтворенням, що існує у формах цінностей, традицій, ідеалів, норм.

Зміна характеру політичної системи викликала необхідність трансформації політичної культури, яка проходить зі значними труднощами та деформаціями. До цього призвели зневіра в політиці та владі, аполітичність населення. Як наслідок, більшість людей не оцінюють належним чином символів держави, лідерів політичних партій, не відслідковують основні події в житті країни. Швидкий розпад колишнього СРСР на окремі незалежні держави спричинив те, що суспільство із застарілою системою цінностей опинилося в нових політичних, економічних і навіть географічних умовах. Попередня система цінностей ще жива та активно використовується громадянами в сучасних умовах трансформації політичної культури. Сучасне суспільство розкололося: паралельно існують дві культури, дві системи оцінок, норм, що виявляється в дестабілізації суспільства, виникненні конфліктів та напруженості.

Різноманітність ідей, цінностей, які спостерігаються в нашому суспільстві, означає існування тоталітарних стереотипів та одночасне виникнення національних ідей, розповсюдження демократичних норм. Все це дивовижно переплітається у формуванні політичної культури сучасного українського суспільства. Таке розмаїття є небезпечним, оскільки може призвести до поляризації суспільства, «битви монологів», а це в свою чергу неминуче веде до конфлікту цінностей. Конфлікт цінностей як важлива складова соціокультурної ситуації, за висновками сучасних дослідників, є результатом довготривалого панування традиційних цінностей, спроб їх адаптації в неадекватних для цього середовища умовах [126, 6]. Розкол суспільства по базових цінностях спричиняє дестабілізацію політичного та соціально-економічного життя країни.

У кожному суспільстві можливе виникнення так званих ціннісних конфліктів, які породжуються несправедливим розподілом матеріальних і духовних благ. Одним із засобів подолання подібних конфліктів слугує політика соціального вирівнювання, характерна для соціальних держав. «В соціальній державі, – зазначає О.Кіндратець, – зовсім не намагаються знищити соціальну нерівність, а лише докладають зусиль, щоб ліквідувати найбільш неприйнятні для суспільства її прояви. В сучасних соціальних державах розширення

можливостей досягається не лише за рахунок надання всім громадянам рівних юридичних прав, а й завдяки реалізації програм боротьби з бідністю, освітніх програм, програм з перепідготовки працівників і т. п. Частина цих послуг надається за рахунок державного бюджету. Особлива увага приділяється підвищенню освітнього рівня громадян, до цього спонукає не тільки необхідність надання всім можливості отримати освіту і за рахунок цього покращити своє становище, підвищити статус, а ще й конкуренція на міжнародному ринку. Державою надаються також певні пільги сім'ям з залежними дітьми, охороняється материнство і дитинство. Все це покращує можливість тих, хто належить до нижчих класів суспільства, впливає на підвищення статусу трудящих» [90, 87].

В рамках соціальної держави здійснюється пошук оптимального співвідношення між цінностями рівності і свободи. Від цього співвідношення значною мірою залежать взаємовідносини держави та індивіда. Якщо переважає рівність як цінність, тоді виправдовується державний перерозподіл доходів, якщо ж домінує цінність свободи, тоді основна ставка здійснюється у бік вільного ринкового регулювання. Гармонійне забезпечення зазначеного співвідношення в рамках соціальної держави досягається поєднанням принципів солідарності і субсидіарності. Солідарність передбачає єдність та цілеспрямоване об'єднання різних груп і верств суспільства довкола основних визначених державою цілей і цінностей, як поточних, так і розрахованих на довгострокову перспективу. Ідея солідарності ґрунтується на допомозі сильніших слабшим, на взаємній підтримці і взаємних обов'язках громадян перед державою та один перед одним. Субсидіарність є принципом організації і діяльності держави та інших інститутів, згідно з яким вищі ешелони управління виконують лише ті завдання, які виявляються не під силу нижчим за рангом органам і зобов'язуються допомагати останнім у підтриманні їхньої самостійності та власної відповідальності. Ініційована державою субсидіарність сприяє подоланню споживацької психології у громадян та їхніх об'єднань, функціонального перевантаження держави, неконтрольованого розрастання

бюрократії, а також стимулює групову та особисту ініціативу населення.

Процес зміни системи цінностей, який виник як природний результат перетворень у соціально-політичній системі, проходить у посттоталітарних країнах з певними особливостями та труднощами, що пов'язані не лише зі збереженням авторитарно-бюрократичних цінностей радянського суспільства, а й з некерованим, стихійним впровадженням нових цінностей, відторгнення нав'язаних, запозичених норм та особливостей поведінки західного суспільства, без урахування ментально-психологічної специфіки суспільства. Цей процес означає культурну експансію, що отримала в науці назву «вестернізації». Як що відбувається неконтрольовано, тоді можливий його визначальний вплив на руйнування основ національної культури і цінностей певної країни. Культурний імперіалізм прозахідного типу є достатньо гнучким. Він дуже швидко пристосовується до нових умов і реалізує себе у формах перенесення споживчих орієнтацій, застосування цільових інформаційних потоків, формування залежних соціально-культурних еліт, поширення лінгвістичної агресії та ін. Уберегтися від подібної експансії можна лише через формування і впровадження у суспільно-політичну практику національних духовних орієнтацій, стійких ідеалів і уявлень про належне і гідне, які ґрунтуються на кращих зразках вітчизняної загальної і політичної культури.

Політичні цінності, регламентовані певними моральними приписами, зазвичай, важко підтримувати на належному рівні, особливо у суспільствах перехідного типу. Жертвування морально-політичними принципами, на думку утилітаристів, допускається, але тільки тоді, коли користь може бути забезпечена завдяки їх порушенню, а всі наслідки цього перебувають під контролем. Разом з тим, за зауваженням одного з представників утилітаризму Дж.Смарта, «надзвичайно важливо передбачити наслідки дій, особливо тих, які здійснюються під тиском» [4, 131]. На думку представників зазначеної теорії, моральні правила мають відповідати природі людини і брати до уваги інтелектуальний потенціал середньостатистичної людини. При цьому вони намагаються деталізувати самі правила і, відповідно, норми поведінки людини.

Як показує практика, в тому числі й розвитку сучасного українського суспільства, подібне намагання нав'язати суспільству систему нормативних приписів приречене на поразку. Російська дослідниця Т.Алексєєва з цього приводу зауважує: «Якщо б ми спробували організувати суспільство у відповідності з утилітаристськими рекомендаціями, ми мусили б мати неймовірну кількість інформації, що саме подобається людям, починаючи із вживання їжі і закінчуючи соціальними інститутами» [4, 133]. Отже, проблема полягає в тому, що утилітаризм не в змозі узаконити й обґрунтувати політичні цінності (зокрема, ліберальні), як і механізм їхнього функціонування в межах суспільства, яке прийняло б ці принципи і спробувало втілити в повсякденну практику.

Жодна, навіть високорозвинена країна, не має стандартного, єдиного комплексу норм, ідей, установок і цінностей, який може бути без певних змін та адаптації сприйнятий іншим суспільством. К.Гаджиєв стверджує, що «одні й ті ж самі політичні установки, ціннісно-нормативні орієнтації та ідейно-політичні принципи у різних людей і соціальних груп у конкретній політичній поведінці проявляються по-різному» [38]. Разом з цим багато цінностей носять загальнолюдський характер, є стабільними та пріоритетними для суспільства, знайшли закріплення у світових релігійних системах, національних конституціях. До таких ціннісних основ насамперед відносяться: сукупний досвід розмежування добра і зла, утвердження демократичних морально-етичних норм, пріоритетність прав людини та ін. Враховуючи вищезазначене, необхідно зробити висновок, що створення відкритого суспільства для діалогу національних культурних цінностей, їх інтеграції не лише взаємозбагачує національні культури але й створює умови для усвідомлення своєї унікальності, неповторності, внутрішньої цілісності і незалежності [118].

Сплеск політичної активності відзначався дослідниками на початку перебудови, коли суспільство мобілізувало всі сили навколо ідей національної єдності, підвищення матеріального добробуту та формування демократичних цінностей. Але активність швидко почала знижуватись через погіршення

матеріального становища населення країни, падіння життєвого рівня більшості людей. На сучасному етапі розвитку українського суспільства також спостерігається значне зниження політичної активності порівняно з першими роками розбудови державності. Громадяни «не розглядають політику як засіб вирішення їх життєвих проблем, розглядають себе як об'єкт, а не суб'єкт політичної дії» [143]. Більшість населення віддає перевагу економічним перетворенням над суспільно-культурними. У масовій свідомості домінують пріоритетність матеріально-побутових цінностей та перевага приватних орієнтацій над суспільними, віра лише в свої сили.

Механізм формування і функціонування політичних цінностей в окремо взятому суспільстві тісно пов'язаний із загальним розвитком моральних норм в різних сферах суспільного життя. Наявність кризових явищ у сфері моралі, – на думку Йогана Гейзінга, – є «більш небезпечною, ніж пониження інтелектуального потенціалу» [199, 306]. Втрата теоретичних підвалин ціннісно-морального розвитку суспільства тягне за собою втрату сили і розуміння обов'язковості моральних норм. Соціально небезпечною є сама наявність імморалізму на теоретичному рівні. «З огляду на відому податливість людського розуму, – зауважує Й.Гейзінга, – для багатьох цілком достатньо знати, що є філософи, які заперечують будь-які основи моралі, щоб зробити висновок, що із такої моралі нічого путнього не вийде» [199, 307]. Сьогодні вимагає від сучасного суспільства створення стійкої, диференційованої системи політичних суспільно-позитивних цінностей, які відповідали б уподобанням громадян, історичним реаліям та сприяли створенню демократичного суспільства. Спостерігається підвищення значення таких цінностей як порядок і стабільність, зміцнення держави, від якої її громадяни очікують позитивних змін у вирішенні своїх матеріальних і соціальних проблем.

Значне місце займає система цінностей як у формуванні цілісної структури особистості, так і в забезпеченні стабільності будь-якої політичної системи суспільства, згуртованості соціальних груп. Як стверджує К.Гаджиєв, «кількість позитивних цінностей, які поділяють усі члени суспільства, визначає ступінь

консенсусу між його окремими компонентами, його стабільність та життєздатність» [38]. Протидія, боротьба між домінуючими цінностями призводить, з одного боку, до нестабільності суспільства, ідеологічних та політичних конфліктів, руйнування політичної культури, а з іншого,- до пошуку нових ціннісних орієнтацій, подолання духовної та політичної кризи. На особистісному рівні втрата або руйнування базових цінностей призводить до дезорієнтації людини в політичному процесі, втрати мотиваційного компоненту діяльності, а іноді й до зневіри та внутрішньої нестабільності.

Система ідеологічних цінностей вимагає виявлення стрижневої (системотворчої) цінності, що дало б змогу об'єднати навколо неї інші цінності та ідеї. Пропонуються різні ідеї-цінності, що претендують називатися системотворчими. Відповідно, висловлюються різні думки з приводу основної цінності: А.Демидов стверджує, що «екологічна та гуманістична ціннісні домінанти є найбільш перспективними: на їх основі можуть бути вироблені гарантії виживання людства; вони не знаходяться в стані жорсткої конфронтації з інтересами будь-якої соціальної групи або політичної спільноти; їх послідовна реалізація буде сприяти гармонізації суспільних відносин». А.Аніпкін вважає такою ідеєю- ідею Батьківщини. З.Бжезінський обгрунтовує, як найпривабливішу політичну цінність, права людини. Що стосується позиції автора даного дослідження, то вона вже висловлена в попередньому розділі. Запропоновані ідеї-цінності, на наше переконання, у процесі розвитку суспільства можуть втратити свою домінуючу роль.

Останнім часом велике значення відводиться національній ідеї, яка б змогла консолідувати широкі верстви населення в боротьбі проти відтворення в тому чи іншому вигляді тоталітарної системи. Вчені визначають її як таку, навколо якої інтегрується полі- чи моноетнічна спільнота, як джерело і синтез стратегії дій, які уможливають збереження і розвиток національного буття. Серцевиною її визначаються права і свободи людини забезпечені державою. Але ця ідея, залежно від змісту, який в неї вкладається, може мати різні вияви: від вкрай негативних (нацизм, войовничий націоналізм, автаркія) до

загальноприйнятних (патріотизм, економічна самостійність, повага до національних меншин та ін.).

На роль системотворчої пропонується також ідея безпеки (екологічної, соціальної), що гарантує свободу та гармонію розвитку суспільства в цілому. Об'єднання людей для досягнення громадянського миру та згоди, розвитку суспільства та людини можливе, на думку І.Чудінової, навколо таких цінностей як стабільність і толерантність [204]. В.Медведчук визначає в якості основних цінностей свободу, справедливість, солідарність, які сприяють єднанню нації «у її прагненні загального суспільного блага» [120]. Ідеї гуманізму приваблюють сучасних науковців і пропонуються ними як національна ідеологія, що визнає найвищою цінністю людину, її життя та працю. «Через гуманізм можна досягнути свободу в матеріальному та духовному, економічному та політичному вимірах. Тільки через гуманізм можна побудувати стабільне громадянське суспільство, де мораль та право зосереджені на людині» [21, 51].

Визначенню єдиної цінності для перехідного суспільства заважають його нестабільність, політична незрілість народу, руйнування старої та відсутність нової системи цінностей, цілісної ідеології. Труднощі щодо виявлення основної ідеї-цінності для суспільства даного типу полягають також у невизначеності й неоднозначності національної і соціальної структури суспільства. Більшість населення в умовах перехідного розвитку віддає перевагу економічним перетворенням над суспільно-культурними. Консолідація людей навколо створення центральної ідеї-цінності (або ряду ідей) допоможе в розробці основних засад формування цілісного суспільства, яке буде економічно та політично стабільним.

У процесі формування системи цінностей суспільству, що стало на шлях формування демократичного ладу, важливо враховувати багатий досвід високорозвинених демократичних країн Заходу з достатньо розвинутою громадянською політичною культурою. Особливо актуальними на теперішньому етапі перетворення українського суспільства є засвоєння та запозичення європейських ціннісних пріоритетів у суспільно-політичній сфері та в галузі

економіки. Слід зауважити, що процес формування системи цінностей західного суспільства відбувався поступово, протягом тривалого історичного періоду на основі певних національних, релігійних, загальнокультурних традицій. Таким чином, зміст системи цінностей країни залежить від рівня розвитку національної культури, психології, ментальності її народу. Дослідники української ментальності В.Храмова, Ю.Пахомов, Б.Цимбалістий та інші слушно зазначають, що Україна за своїми ментально-психологічними характеристиками має великі шанси швидкої інтеграції до суспільства західного типу, порівняно з іншими колишніми республіками СРСР. Разом з тим українське суспільство часто вдається до крайнощів, недооцінюючи надбання своєї національної культурної спадщини, з одного боку, та переоцінюючи цінності запозичені ззовні.

Зміст та тип культури нашого народу характеризується певними особливостями, які часто пов'язані з розбіжностями в традиціях, історичній та релігійній свідомості східних та західних регіонів. Політична культура українців заснована на традиціоналізмі, що спричиняє уповільнений темп реформування політичної та соціальної сфери життя. Для політичної поведінки українського суспільства, зокрема, не характерна така риса як суворість дотримання моральних та політико-правових норм поведінки. Контроль за їх дотриманням сприймається як вторгнення у сферу самодіяльності суверенної особистості. Хоча нерідко така самодіяльність є шкідливою і навіть небезпечною для суспільства.

В українському суспільстві спостерігається бездіяльнісне сподівання на «Божу милість», на допомогу «братів-сусідів». Переважають споглядацький спосіб життя над активним, що зумовлене довготривалим співіснуванням нашого народу з плодючою землею, сприятливим кліматом; тяжінням до малих груп, об'єднань (родина, громада); особливим значенням жінки в ментальності українців (Б.Цимбалістий) [196]. Оспівування жінки-матері народною творчістю та українськими поетами, культ Богоматері, визначення Батьківщини як «України-Неньки» визначають моральні цінності, норми, ідеали, типові для

пересічного українця. Політичні процеси, явища оцінюються з моральної точки зору (етично-неетично, справедливо-несправедливо), їх оцінка найчастіше визначається «емоційно-почуттєвим» характером [196].

Зміни в перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, супроводжуються переосмисленням політичних подій, переоцінкою цінностей, руйнуванням старої системи орієнтацій, що часто викликає істерію, стрес у свідомості окремих людей. Деякими людьми ці процеси сприймаються як власні (особисті) невдачі, що призводить до дезорієнтації, зневіри людини, «втрати орієнтирів щодо визначення сенсу життя» [120], духовної катастрофи. Відсутність орієнтирів вимагає від людини негайного заповнення ціннісної порожнечі, знаходження нових пріоритетів, визначення ієрархії цінностей.

Оскільки парадигма змінюється рідко, під впливом перетворень в історичному бутті людства, це призводить до значних та неоднозначних змін у системі ціннісно- світоглядного ставлення людини до світу. Люди намагаються якнайшвидше заповнити ціннісний вакуум, оскільки не можуть існувати без визначених орієнтирів, норм, настанов. «Про соціально значиму перебудову ціннісної свідомості можна говорити лише тоді, коли нові ідеали, цільові та інструментальні життєві орієнтири міцно опановують свідомість особистості, перетворюються в її глибинні переконання, примушують переглянути життєву позицію» [12, 114].

Політичні цінності, якщо вони формуються адекватно до потреб розвитку конкретного соціуму, здатні слугувати засобом ефективної комунікації. Ціннісна основа, якщо вона співпадає на цивілізаційному рівні, може бути використана в якості способу налагодження нормальних відносин не тільки на внутрішньополітичному, а й на міждержавному рівні. «Відмінність між суспільствами і спільнотами полягає в рівні і цілях комунікації: в перших вона є засобом мирного співіснування, а в останніх – це цінність сама по собі. Контроль над комунікацією між учасниками конфлікту являє собою спробу підвищити її рівень, що дозволило б перетворити конкуренції і протиборство в пошук спільних цінностей» [33, 137].

Сучасне суспільство стоїть на шляху визначення та реалізації своїх цінностей та інтересів, враховуючи зміни в історичному, соціально-політичному житті цивілізації. За визначенням болгарського вченого Н.Неновського, «будь-яка ціннісна ієрархія носить конкретно-історичний характер, змінюючи мету людство змінює й значення деяких окремих цінностей» [140]. За цих умов помітно зростає інтерес до вивчення людини, як особистості, її самоцінності, формування її суджень, оцінок, світогляду, уявлень про бажане та небажане, цілей. А це в свою чергу передбачає виникнення нової системи цінностей та норм соціально-політичного співжиття. На думку А.Гордієнка, суспільна свідомість за нинішніх умов характеризується зміною ціннісних парадигм у бік усвідомлення пріоритетів загальнолюдських цінностей.

На початку 2005 року була оприлюднена Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям», у якій, поряд з іншим, зазначалося, що в Україні стан духовності і моралі суспільства досяг критичної межі. У зв'язку з цим уряд визначив стратегічну мету – «досягнення нової якості життя громадян, запровадження соціальних, економічних та демократичних європейських стандартів життєдіяльності людини, суспільства та держави». Значення цієї програми полягає в тому, що вперше на державному рівні було започатковано спробу системного формулювання ціннісних основ життєдіяльності українського суспільства не на рівні окремого розділу чи параграфа урядової програми, а як орієнтир для здійснення цілісної державної політики з включенням до її змісту таких важливих понять як віра, гуманітарна політика, сімейні цінності, освіта і наука, духовність, справедливість, суспільна гармонія, безпека життєдіяльності, інтеграція з розвиненим світом, солідарність, публічність та ін. [164, 33-56].

Для подальшого розвитку державності в Україні в якості необхідної ціннісної складової постає формування громадянської ідентичності. «Визначивши своїм пріоритетом розбудову демократичної правової держави, Україна має на меті консолідувати представників усіх етнічних спільнот, що мешкають на її теренах, на ґрунті громадянських цінностей у спосіб створення оптимальних умов для становлення та розвитку громадянських форм організації

суспільно-політичного життя. Водночас утвердження таких цінностей є передумовою оптимізації етнополітичних відносин в Україні, від чого залежатиме подальше гармонійне співіснування різних етнічних груп» [195, 237]. Консолідація суспільства на цій основі дасть змогу досягти: гармонізації і зближення державної політики з глибинними настроями у суспільстві та його нагальними проблемами; забезпечення прав і свобод людини і громадянина, утвердження у повсякденному житті справедливості й соціального порядку, створення перспектив для формування нової української політичної нації на основі міжетнічної толерантності.

2.2. Становлення громадянського суспільства в Україні: трансформація ідеалу в соціальну реальність

Після розпаду Радянського Союзу різні політичні сили України стали наповнювати свої програми загальноприйнятими у демократичному світі поняттями. Згодом вони були задекларовані у всіх важливих державних документах. Зокрема, Конституція України містить широкий перелік прав і свобод людини і громадянина, синтезує весь основний понятійно-термінологічний арсенал, орієнтований на демократичний розвиток. Разом з тим багато з продекларованих орієнтирів, таких, скажімо, як «соціальна», «правова» держава, ще й досі залишається на папері. Одним з нових для України понять є «громадянське суспільство», яке останнім часом переважно сприймалося як утопічна теорія. Причиною цього є влада, яка протягом багатьох років, проголошуючи різні принципи демократичного життя, не робила нічого для їх втілення, або й взагалі укорінювала в життя протилежні. І лише під час «помаранчевої революції» з'явилися певні підстави говорити про окремі елементи становлення «громадянського суспільства», адже, зрозуміло, що при авторитарному режимі його не могло існувати. В цьому контексті Р.Дарендорф зазначав, що достатньо шести місяців, щоб написати Конституцію, шести років, можливо, вистачить для впровадження реформ, але, безперечно, й 60 років бракуватиме для закладання підвалин громадянського суспільства» [89, 51].

Дослідження даного феномену простежується з часів античності, але нас більше цікавлять сучасні визначення, оскільки кожна епоха має свої особливості. Не може відбуватися становлення громадянського суспільства у XXI столітті за принципами, які висловлювалися в часи Середньовіччя чи Відродження. На сучасному етапі розвитку дана проблема має соціально-практичне значення і, відповідно, зумовлює широке розмаїття підходів. Громадянське суспільство визначається, зокрема, як суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних властивостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; як суспільство рівноправних

громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Під громадянським суспільством також розуміють стабільну систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки, що виростає безпосередньо із відносин власності, але не зводиться до них. В цій системі концентруються і утверджуються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші повсякденні інтереси соціальних прошарків і груп. Це сфера соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Громадянське суспільство часто розглядають як середовище соціальної дії, відносно автономне від держави.

У громадянському суспільстві інтереси людини мають пріоритетне значення. Адже людині за її природою притаманне прагнення жити в суспільстві людей, в якому вона прагне задовільнити, насамперед, свої приватні інтереси. Інститути громадянського суспільства покликані забезпечити певний баланс між соціальними та політичними силами, а за допомогою правових норм врегулювати відповідні відносини. Звідси, громадянське суспільство може розглядатися як комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших), яка виражає різноманітні цінності, інтереси і потреби членів суспільства. Це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади. Говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного суб'єкта, що усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства, наділеним певним комплексом прав і свобод, і водночас несе відповідальність перед суспільством.

Відомий соціолог Дж.Александр зауважує, що «громадянське суспільство потрібно розуміти як аналітичну, а не конкретну категорію. Воно не є сферою, до якої можна доторкнутися або яку можна побачити...» [94, 42]. Для суспільства важливими є цінності і норми, зв'язки, культура, нарешті, солідарність, до яких

реально неможливо «доторкнутися». А ступінь і форми цієї солідарності, способи соціальної взаємодії, соціальна та політична культура часто є визначальними, коли йдеться про те, є громадянське суспільство, чи його немає.

Як тип взаємодії громадянське суспільство має таку особливість, що його суб'єктами постають вільні і рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі й великі питання і справді це роблять, добровільно виходячи з асоціацій, належачи, зазвичай, до кількох із них одночасно. Як тип культури громадянське суспільство асоціюється з такими цінностями, як довіра, поміркованість і толерантність. Його члени з довірою ставляться до своїх колег, інших людей та до суспільних інститутів, визнають право інших громадян на власну думку, її висловлення та захист. У межах структур громадянського суспільства (асоціацій, громад) формується громадська добросовісність і громадянська позиція, що виражається у понятті соціального капіталу. Його компонентами є: мережа горизонтальних зв'язків між рівними й вільними індивідами; норми взаємності та довіри; навички колективних дій; відчуття причетності до суспільних справ, почуття обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її неполітичних проявах.

Німецький філософ Ю.Габермас становлення громадянського суспільства розглядає як середовище, де формується громадська думка. Якщо немає середовища, де б вона формувалася, і люди не можуть обговорювати громадські справи, вони стають відчуженішими від них, їх уже не цікавить, що робиться поза межами приватного простору, і громадянське суспільство занепадає (94, с.42). Французький учений Ж.Л.Кермані в своїй праці «Західні політичні режими» пише, що громадянське суспільство не можна змішувати з політичним (сукупність суспільних інститутів), де останнє виступає як найширша автономна щодо свого оточення соціальна спільнота, в межах якої здійснюється найвищий рівень інтеграції індивідів [134, 117].

Сучасне глобальне суспільство репрезентоване передусім нацією. Воно є суспільством суспільств, оскільки до його складу входять підсистеми як політичного, так і громадянського типів (сім'я, підприємства, асоціації, партії,

церква). В інтегрованому глобальному суспільстві дістають своє виявлення одночасно різні види і солідарності, і незгоди. Політологія вирізняє два основних типи глобальних суспільств: консенсусу (з високим рівнем розвитку суспільної згоди) і конфлікту (де загострюється напруження між компонентами суспільства – етносами, соціальними групами, поколіннями).

Останнім часом говорять про новий суспільний устрій, процес становлення якого відбувається в багатьох країнах, як про суспільство змішаного типу, що проходить різні етапи на шляху до суспільства соціальної злагоди. Результатом і внутрішнім джерелом розвитку систем нового типу є соціальна орієнтація на реалізацію потенціалу людської особи, забезпечення вигідних умов її життєдіяльності. Для цих систем характерною є взаємодія, конкуренція, переплетення різних секторів господарства; збереження основ приватної власності; створення акціонерних і кооперативних товариств з державним господарюванням і державним регулюванням; рухливість соціальної сфери; динамізм економіки і стійкість суспільних новоутворень, заснованих на соціально-економічній основі; підвищення ролі групової диференціації, пов'язаної з динамікою соціально-професійних і соціально-культурних груп; громадянський характер суспільства, який гарантує економічні, політичні, соціальні права і свободи особи.

Розглянувши основні, на нашу думку, тлумачення поняття «громадянське суспільство», перейдемо до аналізу процесу його становлення в Україні. В наукових статтях можна знайти думку, що перші паростки громадянського суспільства на вітчизняному ґрунті існували у формі земств, кооперативних рухів, інститутів милосердя, а після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. з'явилися у формі партій. У 20-х роках ХХ ст. процес формування громадянського суспільства загальмувався, а із встановленням тоталітарно-бюрократичної системи був насильно перерваний. На нашу думку, більш правильним є підхід А. Міграняна та А.Сімакова, які вважають, що громадянського суспільства в його сучасному розумінні в післяреволюційний період не існувало. Відповідно, дискусія про поглинання громадянського суспільства державою в процесі

становлення адміністративної системи навряд чи матиме позитивні наслідки [134, 113]. На думку вчених, якщо громадянське суспільство має певну соціальну стабільність, то держава не в змозі поглинути його чи навіть замінити якоюсь іншою структурою. Адже в реальному житті дуже важко провести водорозділ між явищами держави й суспільства; вони з різних позицій регулюють одну і ту саму сукупність суспільних відносин. Змістове ядро цього процесу має соціальний характер, незважаючи на те, що громадянське суспільство є соціальною кваліфікацією прав людини, а правова держава – політико-юридичною. З цих позицій їх дуже важко поєднати.

В сучасних умовах одним із критеріїв громадянського суспільства є соціальна відповідальність в усіх сферах суспільного життя (економічній, політичній, соціальній, екологічній, національній), на всіх рівнях (соціальної групи, суспільної організації, держави, світового співтовариства), що пов'язане з висуненням на передній план загальнолюдських цінностей. Адже соціальна орієнтація може утверджуватися як принцип суспільних відносин лише тоді, коли задоволені всі потреби і створюються умови для реалізації системи історично зумовлених інтересів членів суспільства. Досвід зарубіжних країн засвідчує, що розвиток держави не обов'язково призводить до придушення громадянського суспільства чи його інститутів. Приклад – Швеція і Фінляндія. Характерною особливістю цих держав є наявність усталених демократичних традицій, органічно поєднаних із сильною державною владою. Протиставлення громадянського суспільства і держави виникає тоді, коли остання монополізує не властиві їй функції, коли вона і її апарат перетворюються у відірвану від суспільства корпорацію. Саме так і відбулося в Україні.

У процесі трансформації до демократії кожне суспільство проходить ряд етапів [97, 16-17].

1. Підготовчий етап. В цей час у суспільстві формується стійке переконання щодо необхідності проведення реформ, ослаблення контролю та ідеологічного тиску з боку правлячої комуністичної партії, переорієнтації державного механізму на потреби людини (в Україні – середина 80-х – початок

90-х років). Мобілізаційна стадія даного етапу характеризується розгортанням публічних дискусій щодо напрямів і характеру перетворень, пробудженням національної самосвідомості, виникають альтернативні суспільно-політичні рухи (в Україні – 1991–1994 рр.).

2. Етап перетворень. У цей період розробляються і здійснюються програми економічних, політичних, правових і соціальних реформ, утверджується ринкова інфраструктура, проводиться приватизація державних підприємств, приймаються демократичні конституції, запроваджуються вибори за демократичними стандартами, зміцнюється місцеве самоврядування (в Україні – 1994-1996 рр.).

3. Етап стабілізації. Проведені в різних галузях суспільного життя рішучі реформи починають давати перші результати, з'являється позитивна динаміка економічних показників, підвищується рівень життя, розгортаються соціальні програми, стабілізується законодавство, кількість незадоволених реформами значно зменшується.

4. Етап консолідації. В суспільстві фіксується стійкий консенсус щодо обраного шляху розвитку, стосунки між акторами громадянського суспільства та їх взаємини з державою регламентуються ustalеними механізмами, що базуються на принципах діалогу і співробітництва, організації та структури конкурують між собою за голоси виборців та мають рівні права.

5. Етап стагнації. Може виникати, якщо в суспільстві не вдається дійти згоди щодо напрямку перетворень, реформи проводяться нерішуче, непослідовно або ж відкладаються на невизначений термін.

6. Етап аномії є наслідком попереднього етапу. Суспільство втрачає орієнтири розвитку, набирають розмаху злочинність, корупція, життєвий рівень більшості населення «завмирає» на дуже низькому рівні, виникає небезпечний розрив у доходах між багатими і бідними, при тому, що середній прошарок практично зникає, руйнуються базові, традиційні цінності попередніх етапів, а нові не приживаються.

Україна в процесі переходу від тоталітаризму до демократії «застрягла» на

етапі перетворень, а точніше буде сказати, що влада не стала втілювати в життя задекларовані цінності. Модель своєрідного авторитарного корпоративізму, контрольованого ринку і керованої демократії мала негативні наслідки для ще не зміцнілих структур громадянського суспільства в Україні, які почали з'являтися на перших двох етапах. Тому, на наше переконання, до 2004 року говорити про можливість розвитку громадянського суспільства не варто. Першою підставою для такого твердження є наявність патронатно-клієнтелістських відносин у всіх сферах суспільного життя. За авторитарного режиму більшість організацій або діють безпосередньо під керівництвом владної еліти або в певних межах, вихід за які неминуче призводить до обмеження їх прав. Такі зовні нові поняття, як «лобізм» та «клановість», насправді завжди були притаманні радянській адміністративно-командній системі. Система, в якій діють ці два нелегалізовані імпульси, унеможлиблює розвиток механізмів громадянського суспільства або вихолощує його інститути до зовнішньої формальної оболонки.

Скромні результати, досягнуті Україною на шляху становлення громадянського суспільства, гальмування процесів демократизації, тупцювання в рамках перехідного періоду значною мірою зумовлені нерозвинутістю соціальної та політичної структур, елементи яких могли б відображати, акумулювати й обстоювати на владному рівні інтереси відповідних соціальних спільнот. Постає питання про стан національної еліти, її справжню роль у перебігу подій, про те, чи взагалі вона відбулася як щось вартісне. Багато сказано про те, що впродовж кількох століть, і особливо останніх, суспільні умови були вкрай несприятливі не лише для розвитку, а й для самого існування національної еліти, передусім культурної, змушеної обставинами служити інтересам не так власного, як сусідніх народів, що перетворювало її у постійного донора для чужих культур і спричинювало втрату свого національного обличчя. Десять років державної незалежності України, на жаль, не змінили становище на краще. І лише у 2005 році з обранням нового президента, з'явилася надія на появу національної еліти, яка буде відстоювати інтереси нації і зміцнювати імідж держави у світі. Адже національна еліта – це інтелектуально-духовний

прошарок і середовище, головним призначенням якого є цілеспрямоване продукування політичного, філософського, наукового, економічного та інших бачень нацією свого буття, завдань і шляхів його захисту, стабілізації і розвитку.

Англійський дослідник Е.Коулі в журналі «Економіст» стверджував, що ахілесовою п'ятою минулого українського керівництва була відсутність політичної волі. Для успішного проведення економічних реформ, пише він, потрібні чотири речі: а) добрий план; б) люди, які здібні його реалізувати; в) обумовлена фінансова допомога; г) політична воля щодо здійснення реформ. Вважаючи, що перші три умови в Україні є, автор пише, що велике питання, яке залишається, пов'язане з політичною волею. Потрібен неабиякий лідер, котрий дав би і сходу і заходу України відчуття загальної долі і викував би політичну волю, аби здійснити те, що треба здійснити. Без такого лідера майбутнє видається безрадісним [93, 40].

Ще однією хворобою, яка себе повною мірою виявила за минулі роки, є низький професійний рівень тих кадрів, які здійснювали державне керівництво. До керівництва на різні посади прийшли свого часу далеко не найздібніші люди. Те ж саме слід сказати і про депутатів різних рівнів, у тому числі й депутатів Верховної Ради України. Справа в тому, що мало хто з керівників перших років незалежності мав знання і досвід керівництва, управління державою і суспільством в нових умовах, що склалися в Україні. Ті, хто переслідувався за радянських часів, природно, не могли його мати. Що стосується більшості партійних і радянських керівників середнього рангу, то вони здебільшого виконували раніше на відповідних посадах роль передавального механізму, бо всі вагомні накази та розпорядження йшли згори.

Відсутність у керівників різного рівня управлінського професіоналізму якраз і призвела до значних управлінських хиб у фінансово-грошовій політиці, у політиці приватизації, у проведенні земельної реформи та в інших управлінських діях, чому ми всі були свідками. Говорячи про все це, Е. Коулі зазначає, що суттєвим чинником такого становища в Україні є терпіння, з яким українці ставляться до некомпетентності своїх керівників. Воно насправді відкриває нові

горизонти слов'янського стоїцизму [93, 41].

У громадянському суспільстві партії – це виконавчі механізми соціально-економічних доктрин із взаємопідтримуючим консенсусом конкретного соціуму та відповідального перед ним бізнесу. В Україні такого консенсусу не існує. Головна причина – історичне відокремлення бізнесу від вимогливого (з правом вето) споживача. Це відокремлення інституційоване в органах державної влади. Тому в населення немає особливих надій на бізнес. Останній, своєю чергою, може повністю ігнорувати інтереси населення. За цієї схеми влада є найбільш прибутковим об'єктом для інвестицій. Відповідно, партійний спектр розпадався на дві недотичні частини: 1) ідеологічну («ліву»), де опанування владою розглядається як одномоментний революційний зсув із виходом на контроль за бізнесом, та 2) прагматичну («неліву»), політичні суб'єкти якої розглядають владу як найефективніший механізм конвертації власних комерційних інтересів за умови максимального наближення до неї [169, 45].

Те, що називається «партіями», насправді було владним бізнесом, політичними «холдингами», клановими угрупованнями тощо. «З таким самим успіхом вони могли називатися партією «Славутича», партією «Укргазнафти», партіями ще якихось компаній і концернів», – зауважував у 1999 р. С.Телешун – радник Президента України Л. Кучми (Україна молода. – 1999, 7 грудня). З.Бжезинський, а слідом за ним і Г.Почепцов, взагалі стверджують, що в сучасній Україні партій у їх класичному розумінні просто не існує. На цьому полі відбувається постійний природний перерозподіл капіталів, що на політичній поверхні оформлюється в розколи існуючих «партій» та утворення нових.

Такий стан назвали «громадянським суспільством тотального лобізму». Народний депутат О.Турчинов афоризує це як «олігархофренію», а політолог В.Полохало – «увердження посткомуністичного негромадянського суспільства з неототалітарним вектором політичної еволюції» [169, 42]. Отже, відсутність розвинутого до стадії автоматизму громадянського суспільства зумовлюється двома взаємопов'язаними чинниками: високим ступенем залишковості радянської адміністративної системи та десятиліттями понижуваним нею рівнем

політичної культури населення. В умовах сьогодення подолання такого стану залежить як від сприяння цьому процесові з боку влади, так і від піднесення рівня політичної культури населення. Слушно підкреслив Ю.Габермас, що «інституалізована правом роль громадян мусить бути вписана в контекст вільної політичної культури» [146, 205].

Державність, як зауважує Л.Мамут, завжди пов'язана з доцентровими тенденціями, що існують поряд з ієрархізацією, збільшенням кількості інтеграційно-субординаційних зв'язків у суспільстві. Громадянське суспільство, навпаки, є виявом протилежної, відцентрової тенденції і пов'язане з процесами диференціації [94, 41]. Сучасні високорозвинені суспільства – це партнерство двох: сильної держави і сильного громадянського суспільства. А щоб жодна із сторін не переважала, потрібне постійне підтримання балансу сил, інтересів, стримувань і противаг, бажання і уміння утримуватися від згубних конфронтацій. Взаємовідносини у громадянському суспільстві ґрунтуються на принципах діалогу, його високої культури. Діалог влади з народом, діалог державних і громадянських структур, громадянських структур між собою, діалог гілок влади. Діалог цивілізований і конструктивний.

Одним з показників наявності громадянського суспільства є розвинена мережа неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об'єднань громадян. В Україні, за різними експертними оцінками, зареєстровано від 40 до 50 тисяч недержавних організацій, але лише близько 10 відсотків цих організацій є реально діючими [185, 49]. Та цей показник не означає, що в Україні існує громадянське суспільство, тому що більшість організацій та об'єднань створені згори або ззовні, що викликає недовіру громадян. А незначна частина українців, яка належить до громадських організацій відчули себе політично використаними, не вирішивши своїх проблем. Тому, на нашу думку, становлення громадянського суспільства на пострадянському просторі не можна розглядати лише формально, через наявність певних інститутів, їх кількість. Більш важливим є їх реальне функціонування, можливість кожного окремого індивіда захистити свої права, реалізувати свої можливості. Громадянське

суспільство не може бути впроваджене «зверху», затверджене законом, указом. Воно є продуктом тривалого розвитку самого суспільства, соціального прогресу, культури.

До основних рис громадянської політичної культури, за висновками фахівців, належать [54, 71-72]:

1) переконаність громадян у тому, що вони повинні брати участь у політиці, та їх віра у свою здатність впливати на уряд, достатня компетентність;

2) потенційна політична активність громадян, готовність, коли потрібно, взяти участь у політиці навіть за умови відносної політичної пасивності громадян, неперіоритетності політичної сфери у їхньому житті;

3) віра політичних еліт, які приймають політичні рішення, в силу та впливовість громадської думки та громадянської участі;

4) прихильне ставлення громадян до існуючої політичної системи (культура підтримки), співпадіння політичної культури і політичної структури;

5) панування відносин взаємної довіри та співробітництва між громадянами, поміркованості й здатності йти на компроміси.

Г.Щедрова вирізняє такі форми громадянського суспільства: абсолютну, відносну, реальну [134, 116]. Абсолютне громадянське суспільство існує як найвища мета і ступінь суспільного розвитку. Відносне громадянське суспільство розсіюється як потенційно можливе в межах існуючого рівня розвитку продуктивних сил, як ідеальна модель, де є умови для задоволення певної системи потреб і специфічних історичних інтересів населення. Реальне суспільство виступає як конкретно-історична форма його існування в певній країні. Особливість абсолютної і відносної форм громадянського суспільства полягає в тому, що обидві вони мають ідеальний характер, а тому фактично не можуть бути реалізовані.

Такий поділ є умовним і має суто теоретичний характер. Розвиток громадянського суспільства залежить від цілої низки напрямів. Це, по-перше,

форми та види власності. Основою реального громадянського суспільства є система потреб, де індивідуальна економічна діяльність має першочергове значення. Незалежність громадянина не може існувати без забезпечення його можливістю вільного вибору участі в економічному житті. Йдеться не про домінування приватної власності, а про рівне існування різних форм власності. По-друге, рівень розвитку середнього класу. Громадянське суспільство повинне мати свій стрижень – середній клас. По-третє, конкретно-історичні умови країни, система суспільних і насамперед політичних інститутів, характер їхньої діяльності, політика, що її здійснює уряд.

В.Полохало у 2000 році стверджував, що в Україні майже немає «середнього класу» – соціальної бази громадянського суспільства. «Натомість сформувався соціум «середнього» українця – основа негромадянського суспільства... Усі ознаки вказують на те, що соціум «середнього» українця, по суті, не потребує яких-небудь реальних демократичних змін, а отже, й не становить соціальних ресурсів останніх... Він обрав для себе роль стороннього, байдужого спостерігача суспільних трансформацій, ініційованих вузьким прошарком політичної та ділової еліт... Перед нами феномен самоототожнення з такими соціальними зразками поведінки, які унеможливають виникнення громадянської свідомості... Він самодостатній і самостійний у своєму негромадянському вимірі, виявляючи солідарність з елітами, морально і політично виправдовуючи та підтримуючи недемократичні форми і стиль владарювання» [169, 53].

Хоча формування громадянського суспільства відбувається передусім шляхом самоорганізації суспільства, яка гарантує захист прав і свобод кожного громадянина, не менш важливу роль у перебігу цього процесу покликане відіграти його законодавче забезпечення, яке явно відстає від потреб сьогодення. Тому конче необхідним є невідкладне прийняття відповідних законодавчих актів, спрямованих передусім на розробку та приведення в дію механізмів забезпечення реальних прав і свобод громадян, трансформування уявної демократії, якою вона фактично є сьогодні, в загальнонародну демократію для

всіх громадян, доступ їх до повноцінної інформації. Така демократія повинна орієнтуватися на стимулювання виробництва, ліквідацію кричущої диспропорції в розподілі прибутків, формування середнього класу.

Ключовим моментом становлення громадянського суспільства в Україні, безперечно, стала «помаранчева» революція. Оскільки зараз досить бурхливо обговорюється ця тема, хочеться навести авторське бачення даної події. По-перше, ця революція відбулася тому, що в Україні зміцніла політична опозиція, яка довго готувалася і, нарешті, змогла довести, що це серйозна сила, яка здатна впливати на хід політичного процесу в державі. По-друге, політика владної еліти настільки була корпоративною і неефективною для суспільства, що опозиція без проблем отримала підтримку звичайних громадян, до цього моменту далеких від політики. Хотілося б зауважити, не можна стверджувати, що український народ зробив революцію, як і не можна стверджувати, що народ – це джерело влади. Це – ідеалізовані поняття. Якщо ми хочемо будувати державу з ефективним управлінням, де для громадян будуть створюватися рівні умови для розвитку їх здібностей, тоді потрібно називати речі своїми іменами. Адже якби опозиція не організувала виявлення фальсифікації, всі б сприйняли результати виборів, як це вже було до 2004 року. Нічого не відбувається саме собою, особливо в політиці. Якщо це відбулося, значить його хтось організував, причому дуже вдало.

Лідери та ідеологи «помаранчевої» революції успішно поєднали оновлення влади з національною ідеєю, патріотизмом. Технологічно було продумано абсолютно все, немає сумнівів, що не менше року над цим працювала команда професійних піарщиків. Та цей факт аж ніяк не применшує ролі цієї революції для становлення громадянського суспільства в Україні. Першим кроком стала віра громадян України, що вони можуть щось вирішувати у своєму житті і при потребі протистояти владі. Це дуже важливо. Становлення громадянського суспільства починається тоді, коли кожна людина повірить у свої власні сили (особливо це стосується суспільств, які довго жили при тоталітарному та авторитарному режимах).

На основі досліджень Інституту соціології НАН України можна

прослідкувати хронологію зрушень у цінностях світосприйняття громадян України [185, 52]:

– з кінця 80-х років у суспільстві поруч з економічною приватизацією, незважаючи на всі її вади та деформації, на соціально-психологічному рівні відбувалося формування цінностей особистості, орієнтацій на індивідуалізм та опори на власні сили;

– з кінця 1990-х до початку 2000-х років у суспільстві відбулося формування індивідуальних орієнтацій позаекономічної природи – «постматеріальних» цінностей? зокрема, загальнонаціональні опитування, що їх проводить Інститут соціології НАН України у рамках своєї дослідницької програми «Моніторинг українського суспільства», доводили, що з початку 2000-х років поняття «права людини» набули для багатьох громадян цілком реального сенсу, а дефіцит цих прав сприймався більшістю респондентів більш актуально, аніж відсутність можливості придбання найнеобхідніших продуктів; характерною була також і динаміка зменшення відсотка людей, яких не цікавила ця проблематика;

– на початок 2000-х років сприятливі тенденції в українському суспільстві намітились також щодо трансформації громадської думки; як засвідчили парламентські вибори 2002 року, громадська думка вже перестала бути пасивним об'єктом інформаційних маніпуляцій основних каналів ЗМІ, які контролювалися за допомогою так званих темників.

В умовах дозованої та жорстко контрольованої інформації про політику та гострі суспільні проблеми громадська думка, як це фіксують українські соціологи, все більше формувалась за рахунок горизонтальних зв'язків поміж людьми (родичами, знайомими, друзями, сусідами) і, таким чином, уже розвивалась за зразком поки що віртуального широкого майдану. Вже у парламентських виборах 2002 року спрацював ефект цього віртуального майдану, який опозиційні політики, часто позбавлені публічної трибуни у ЗМІ, називали також народним телеграфом. А Інтернет, Інтернет-газети, електронна пошта, мобільний зв'язок та інші сучасні засоби спілкування та комунікації

взагалі поставили під сумнів будь-які спроби та зусилля загнати суспільство та громадську думку в шати чорно-білих «істин». Однак головною проблемою залишалася неготовність практичної здатності громадян відстоювати свої права та законним способом «тиснути» з цією метою на владу.

В Україні зберігався стійкий посттоталітарний синдром неможливості захисту громадянами своїх прав перед державою та суспільного впливу на владу. Дослідники фіксують доволі великий розрив поміж масовим невдоволенням владою та загальним станом речей у країні і порівняно низьким відсотком людей, які висловлювали свою готовність брати безпосередню участь у мітингах, демонстраціях та акціях протесту. До того ж, лише трохи більше 6 відсотків респондентів у згадуваному моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України у 2004 році вірили у свою здатність щось зробити проти можливого рішення уряду, яке б утискало їхні законні права та інтереси. У перспективі президентських виборів цей психологічний синдром безсилля виявлявся у доволі поширеному та фіксованому феномені громадської думки напередодні виборів про те, що опозиційний кандидат В. Ющенко реально перемаже, але президентом все одно стане провладний кандидат В. Янукович.

Ф. Фукуяма в статті «Примат культури» згадував про чотири рівні, на яких має відбуватися зміцнення демократії: ідеологія, інституції, громадянське суспільство, культура. Зміни на рівні громадянського суспільства, за його словами, набагато повільніші, ніж на двох перших рівнях, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей культури. Громадянське суспільство, включаючи відповідні інститути, має власну структуру і зовнішню форму існування у вигляді сім'ї, церкви, приватних та колективних підприємств, комерційних організацій, об'єднань за інтересами, профспілок, органів громадянського самоврядування, громадських організацій, політичних партій, недержавних засобів масової інформації. Головною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а самими громадянами, тому їх стан є реальним показником зрілості суспільства та рівня його самосвідомості.

Правовою основою функціонування інститутів громадянського суспільства

є норми Конституції України, насамперед ст. 36, в якій зазначено, що громадяни мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. У сучасних умовах підвалинами громадянського суспільства є саме організації громадян. Чим тісніші та плідніші контакти держави з цим сектором, тим ліпше взаєморозуміння влади та суспільства, що сприятиме побудові громадянського суспільства. Недержавні самозорганізовані групи за визначенням Ф.Шміттера, мають такі чотири ознаки [97, 61]: 1) вони повинні бути здатними планувати та реалізовувати колективні акції по захисту чи досягненню своїх інтересів; 2) вони, як правило, є незалежними як від органів державної влади, так і від приватних корпоративних об'єднань; 3) вони не прагнуть замінити собою державні владні структури і не намагаються захопити державну владу; 4) вони завжди згодні діяти у межах легітимно встановлених політико-правових норм.

В Україні, на жаль, досі існують недосконалі механізми реалізації законів, наявні неусвідомлення членами об'єднань сутності їх діяльності, недостатній рівень демократії в самих об'єднаннях. Можливості впливу громадян на ситуацію у суспільстві визначаються складною і суперечливою взаємодією багатьох чинників, серед яких, на думку С. Здіорука і В. Токмана, найголовнішими є такі [75, 282]:

1. Стан і можливості фінансового забезпечення. Саме від наявності фінансових і матеріальних ресурсів, а також від ефективного їх використання значною мірою залежать змістовні характеристики діяльності громадських організацій.

2. Наявні можливості та практика взаємодії із представниками державних і комерційних структур. Співробітництво з державними організаціями і установами є вкрай важливим для переважної більшості громадських організацій, оскільки часто саме від цього вирішальною мірою залежить реалізація їхнього потенціалу.

3. Наявність та реалізація інформаційних можливостей. Використання

інформаційних можливостей громадських організацій важливе з двох точок зору: по-перше, воно дозволяє поширювати у суспільстві відомості про наявність, специфіку і основні напрями роботи цих об'єднань, а також про проблеми, які їм доводиться вирішувати; по-друге, якісне і своєчасне отримання працівниками організацій відомостей про стан справ у суспільстві в цілому та окремих його сферах дозволяє їм своєчасно реагувати на нові потреби суспільства, враховувати зміни у законодавстві, використовувати у своїй діяльності нові знання тощо.

У ставленні до влади об'єднання громадян можуть посідати різні позиції, які можна представити трьома моделями: опозиційна модель, модель доповнення діяльності держави та модель реформування (75, с.283). Опозиційна політика об'єднань громадян спрямована на критику здійснених чи задекларованих державних планів та програм. Модель «доповнення» діяльності держави має місце тоді, коли об'єднання громадян розвивають свої власні програми у напрямі, що збігається з пріоритетами, визначеними державною політикою. При політиці реформування громадські об'єднання ставлять себе відносно державних структур у позицію співдиректора тих державних служб, які надають послуги населенню, поліпшують їхню діяльність. Громадянське суспільство буде існувати, коли в суспільстві будуть присутніми всі наведені вище моделі. Адже не може існувати суспільство, де всі громадяни згодні з політикою влади. Навіть при найкращому уряді повинна існувати конструктивна опозиція.

Взаємовідносини об'єднань громадян з органами державної влади складаються за різних умов. Наприклад, з 1991 року по 2004 рік влада всіляко прагнула не допустити появи інакомислячих організацій, об'єднань, особистостей. Особливо в перші роки становлення незалежної України будь-яка опозиційність представлялась у засобах масової інформації як загроза державності, а пізніше, включно до 2004 року, влада намагалася заперечити наявність опозиції, наполягаючи на тому, що її керівники колись були при владі. Це справжній абсурд, бо в опозиції можна бути до уряду в цілому, чи до

конкретної посадової особи; щодо державного курсу в цілому, чи до окремих програм, дій; сьогодні суспільство підтримує владу, а завтра якесь рішення цього ж уряду викликає обурення. Це абсолютно нормальна ситуація. В згаданий період громадський сектор ще не склався, і об'єднання громадян ще не ототожнювало себе з реальною суспільною силою. Найоптимальніший варіант коли й громадські об'єднання, й органи влади готові до партнерських відносин та спільної продуктивної роботи. Такий варіант нібито повинен утвердитися при нинішній владі. Принаймні, залишається надія на це, але ще рано стверджувати, що буде саме так, як задекларовано.

Процес становлення громадянського суспільства в Україні є складним, довготривалим і суперечливим. Неможливо і навіть небезпечно формувати громадянське суспільство з певної ініціативи та за бажанням або за планом представників влади. Суспільство може дійсно стати громадянським, якщо: воно набуде самостійності, матиме свій власний ґрунт, буде пройняте духом свободи. В Україні процес формування громадянського суспільства лише розпочинається. Перед владою стоїть завдання – формувати максимально сприятливий клімат для розвитку громадянського суспільства. І тут без дійсно партнерських стосунків між державою та суспільством не може бути ані потужної держави, ані успішного, багатого демократичного суспільства. Сучасність, насичена динамічними подіями, потребує відповідальних дій та оптимальних рішень, а також залучення нових людей, ініціатив, кадрів та нових управлінських технологій. І тому для нашої країни вкрай необхідною є інтелектуальна мобілізація, потрібні ефективні моделі співробітництва державних і громадянських інституцій.

Громадянське суспільство розглядається як поле розгалуження соціальних інститутів, практик та цінностей, що охоплює комплекс основних соціальних характеристик та параметрів суспільної життєдіяльності. Демократизація аналізується як основна тенденція, зміст і мета становлення громадянського суспільства. Ця тенденція реалізується суперечливо. Нерідко демократія трактується як вседозволеність. У суспільстві виникають конфлікти, які

обмежують демократичні свободи, порушують безпеку особистості. Реальний процес демократизації потребує належної правової регуляції. Утвердження демократичних відносин не відмінняє порядку, захисту прав і свобод людини і громадянина. Особливе значення для становлення громадянського суспільства має створення справді соціально-правової держави.

Взаємодія громадянського суспільства і соціальної, правової держави, як стверджує шведський теоретик Г.Мюрдаль, створює систему загального добробуту та соціального захисту. Діяльність соціальної, правової держави включає в себе наступні моменти: 1) забезпечення членам громадянського суспільства високого прожиткового мінімуму та надання матеріальної допомоги тим, кому в силу об'єктивних причин вона необхідна; 2) всебічний правовий захист громадян від злочинних дій, адміністративного свавілля, ідеологічного тиску та політичної цензури; 3) забезпечення максимальної стабільності правового, політичного та економічного життя суспільства; 4) захист громадянських, політичних, економічних прав і свобод, які відповідають принципам соціальної, правової держави; 5) забезпечення екологічної безпеки членів суспільства; 6) створення умов, які дають громадянам змогу отримувати засоби для гідного існування будь-якими шляхами, що не суперечать закону; 7) вдосконалення умов праці для членів суспільства та їх захист від негативних впливів ринкової економіки.

З боку громадянського суспільства реалізуються наступні напрями діяльності: 1) забезпечення функцій контролю установчої влади над правомірністю дій органів державної влади; 2) стимулювання громадської активності; 3) забезпечення дійового консенсусу між інститутами державної влади та широкими колами громадськості; 4) створення позитивної соціально-психологічної атмосфери як у суспільстві в цілому, так і в його окремих сегментах; 5) репрезентація інтересів усіх громадян як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні; 6) контроль за розподілом привілеїв у суспільстві.

Громадянському суспільству повинна відповідати держава нового типу, а саме: соціальна, правова держава, формування якої має відбуватися інтенсивно і

одночасно з розбудовою громадянського суспільства. Тому призначенням існуючої в наш час в Україні держави є створення міцних передумов побудови, функціонування і розвитку громадянського суспільства, з одного боку, і перетворення самої держави на соціально-політичний інститут з новими функціями, які б відповідали потребам громадянського суспільства, з іншого. У свою чергу, рух до соціальної, правової держави залишатиметься фіктивним доти, доки держава вважатиме громадянське суспільство «некерованою і небезпечною масою». Тому будь-які політико-правові чи економічні перетворення ніколи не досягатимуть своєї мети поза їх підтримкою громадянським суспільством, поза участю громадян у процесі прийняття і реалізації рішень щодо політико-правових, економічних, соціальних та культурних проблем.

Розглянувши ідеї громадянського суспільства у її співвідношенні з ідеєю правової держави, а також стан, в якому нині перебуває Україна, В.Селіванов робить наступні висновки:

1. Громадянське суспільство – це суспільство з регульованою ринковою економікою, з її принципами свободи власності і підприємництва, яке формується і розвивається не за установленнями держави, не відповідно до її імперативних, політичних наказів, а за власними законами (об'єктивними), з якими повинна свідомо рахуватися держава, розбудовуючи свої механізми правового регулювання. Законодавець повинен не винаходити норми права, а виводити їх із реального життя, з існуючих суспільних відносин, передбачаючи їх можливий подальший розвиток. Держава має забезпечувати своїми інститутами стабільність нормального ритму розвитку громадянського суспільства і публічного порядку (основ правопорядку). Держава повинна формуватися на основі громадянського суспільства, а не навпаки. Поглинання громадянського суспільства державою є протиприродним. Більше того, це не просто перетворює таку державу в тоталітарну, а знищує об'єктивну соціальну основу її існування.

2. Громадянське суспільство – це певна система забезпечення

життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, а також відтворення та передачі соціальних цінностей від генерації до генерації.

3. Громадянському суспільству повинна відповідати і держава нового типу – правова, а участь населення в управлінні її справами має характеризуватися широкими політичними свободами.

4. Попередні вчення про громадянське суспільство здебільшого виходили із засад ринкової економіки, яка була представлена індивідуальними товаровиробниками. Сучасне громадянське суспільство – це, насамперед, суспільство асоційованих виробників. Таке громадянське суспільство потребує більш складної організації, і без підтримки держави, її організаційно-регулюючої ролі функціонувати не може. Відповідно, через нові організаційно-правові структури повинні проявлятися і всі ті риси особистості – індивіда як члена громадянського суспільства, про що детально йшлося у вченнях про громадянське суспільство.

5. Призначення вже існуючої в Україні держави полягає у створенні міцних передумов становлення, функціонування і розвитку громадянського суспільства, швидко минаючи суттєве погіршення матеріального становища населення – з одного боку, і у перетворенні самої держави в соціально-політичний інститут з новими функціями, що відповідали б потребам громадянського суспільства, яке відроджується – з іншого боку.

6. Свідома практика еволюційного формування в Україні громадянського суспільства і відповідної йому правової соціальної держави потребує обов'язкового наукового забезпечення і супроводження [175, 21-22].

Розбудова в Україні соціальної, правової держави, як і становлення всієї сукупності форм та механізмів громадянського суспільства, не є справою одного року. Це тривалий процес, в якому повинні брати участь як державні органи та установи, так і самі громадяни. Основною метою цих дій є розбудова посправжньому самоврядного суспільства, консолідованого й цілеспрямованого у своїй життєдіяльності соціуму

2.3. Соціалізація особистості як основа формування і втілення системи політичних цінностей на національній основі

В сучасному посттоталітарному українському суспільстві особливо гостро постала проблема наукового дослідження духовних основ політики. Дослідники відзначають, що наше суспільство є перехідним і в ньому відбуваються такі суперечливі процеси як переоцінка і девальвація колишніх цінностей, що призводить до дезорієнтації суспільства, деформації політичної свідомості, порушення спадкоємності поколінь. Все це потребує особливої уваги суспільства до проблем підготовки людини до свідомої участі в політичному житті. Між тим українська дослідниця Н. Пробийголова зазначає: «Мусимо констатувати, що при значному обсязі наукових праць щодо демократизації суспільного життя, надто мало досліджень присвячується проблемам суспільно-виховних процесів у молодіжному середовищі. До того ж дається взнаки спрощене уявлення та політичну соціалізацію як однобічно зорієнтовані процеси, де особа виступає в ролі об'єкта, а не активної сили» [162, 88].

Саме тому в наші дні зростає інтерес до вивчення людини, як особистості, її самоцінності, формування її суджень, оцінок, світогляду, уявлень про бажане та небажане, цілей, виникнення нової системи пріоритетів, цінностей та норм соціально-політичного співжиття. «У цих умовах політична соціалізація молоді, яка є важливою складовою частиною загальносоціалізаційного процесу, стала однією з актуальних соціальних проблем. Від правильності й ефективності її розв'язання залежить не тільки морально-етичний стан суспільства, але і його спокій та політична стабільність» [74, 3].

Система цінностей окремої особи, соціальної групи або певного прошарку не є незмінною, абсолютною, оскільки «формується на базі співвідношення соціального та індивідуального досвіду особистості» [25] й, відповідно, поступово збагачується. Формування власної системи цінностей особистості, становлення її як суб'єкта політики відбувається в процесі соціалізації особистості, який є тривалим та безперервним. Відповідно, стратегія державної

політики у цій важливій сфері повинна включати «систему заходів, спрямованих на виховання національно свідомого громадянина, патріотичних почуттів, на формування політичної нації» [104, 8]. Формування стратегії передбачає, в першу чергу, вивчення проблем соціалізації, яке є одним із найважливіших завдань не лише політології, а й таких суміжних дисциплін, як соціологія, психологія, філософія, педагогіка.

Політична соціалізація особистості (від. лат. *Socialis* – суспільний) – це свідомий процес засвоєння політичних норм, знань, цінностей, особливостей політичної культури й національної ментальності, що надає можливості індивідові функціонувати як повноправному членові суспільства. Власне, поняття «соціалізація» запровадили у вжиток наприкінці XIX століття вчені-соціологи Ф.Гіддінс та Г.Тард, розуміючи його як «процес розвитку соціальної природи людини», «формування особистості під впливом соціального середовища» [157, 168]. В 50-60-ті роки XX століття західні соціологи та політологи запровадили у політичну науку поняття «політична соціалізація». Серед найвідоміших теорій політичної соціалізації називають:

– ролеву теорію, розробниками якої є Р. Ліптон, Т. Парсонс; зазначені вчені розглядали процес політичної соціалізації як тренування індивіда під час виконання ним тих чи інших політичних ролей;

– біхевіористську теорію, що досліджує політичну соціалізацію як процес становлення індивідуальної політичної свідомості на основі успадкованих (В. Скіннер) або соціально набутих (А. Маслоу, Р. Уотерс, Р. Лейн) цінностей та емоцій;

– психоаналітичну, яка пов'язує політичну соціалізацію з аналізом підсвідомих та ірраціональних мотивів політичної поведінки (Е. Еріксон, Е. Фромм).

Політична соціалізація передбачає всебічне включення громадянина в систему політичних відносин, що забезпечує йому вміння орієнтуватись у політичному просторі й виконувати в ньому певні владні функції. Необхідною умовою засвоєння індивідом політичних цінностей і стандартів, правил

поведінки є добровільність цього процесу, формування позитивної психологічної установки, неприпустимими є силові методи нав'язування політичних поглядів, моделей поведінки, ставлення до існуючої влади. В Україні від початку 90-х років така установка формується через зміни в системі освіти, які зводяться «до намагання трансформувати цю систему, адаптувати її до потреб суверенної держави й інтегрувати в міжнародне освітнє середовище» [96, 231].

У процесі соціалізації індивід засвоює основні політичні цінності, норми, ідеали, політичний досвід суспільства, тим самим забезпечуючи відтворення й функціонування політичної культури суспільства. Під впливом цього процесу формується політична свідомість, необхідна для подальшої політичної діяльності, становлення громадянина та його громадянської позиції, створюється внутрішній план його життєдіяльності. Це стосується особливо адаптації особистості до життя в умовах плюралістичного ринкового суспільства. Відтак, на думку О. Менюка, особливої ваги набуває необхідність формування правової культури підприємця [122]. Бажаним наслідком політичної соціалізації є створення «ідеального громадянина», самостійного, відповідального, соціально активного суб'єкта політичного процесу, який готовий брати активну участь у політичному житті країни, реагувати на політичні події, має чітко сформовані інтереси та ідеологічні орієнтації. Такий громадянин знає та виконує правила політичної поведінки, що прийняті в конкретно узятому суспільстві. Отже, політична соціалізація передбачає формування політичної позиції індивіда, в поняття якої включаються: «емоційне ставлення до політичних явищ і процесів; переконання щодо політичних явищ, системи політичних цінностей; схильність до політичної діяльності» [154, 196].

Процес політичної соціалізації відбувається паралельно із з'ясуванням молодою людиною своєї етнічної та національної ідентичності. Як показують дослідження останніх років, зростання етнічної свідомості молоді зумовлює формування таких позитивних цінностей як патріотизм, толерантність, терпимість, стабільність, злагода. «Національна ідентичність це не вроджена риса народу, а результат суспільного виховання. У поєднанні з етнічною

ідентичністю вона може перетворитися на рушійну силу суспільно-політичних перетворень» [137].

Дослідження процесу соціалізації особи передбачає врахування не лише вікових особливостей, а й використаних джерел політичної інформації. Достовірна, правдива інформація про політичні події, суспільні проблеми, яку вчасно отримує людина, забезпечує створення у неї стійких, самостійних поглядів на основі вибору, можливості для аналізу отриманих даних, а вони, в свою чергу, формують громадську думку, що впливає на рішення політичної влади тієї чи іншої держави. Про своєчасне забезпечення громадян інформацією має дбати в першу чергу обрана ними й залежна від них влада. «Кожна держава сильна своїми громадянами, їхнім почуттям власної гідності, усвідомленням своїх прав і обов'язків, здатністю їх захищати, довірою до влади. Демократичність політичного ладу в державі значною мірою визначається станом політичної культури людей, шануванням ідеалів свободи, справедливості, порядку» [158, 156].

У процесі політичної соціалізації в індивіда формується також певна політична позиція, що передбачає емоційне ставлення до політичних явищ і процесів, переконаність щодо їхнього розуміння, підтримку окремих гілок влади, політичних сил, партій, об'єднань, профспілок, засвоєння системи політичних цінностей, схильність до політичної діяльності. Формування зрілої особистості з активною життєвою позицією, на думку М.Головатого, і є кінцевою метою соціалізації [44, 91]. Політична позиція індивіда виявляється в його політичній діяльності та поведінці. Саме активне включення індивіда в політичну діяльність, застосування на практиці отриманих знань та навичок дає можливість стверджувати про успішність його політичної соціалізації. Критерієм успішності політичної соціалізації, як зазначають Ю. Загородній, В. Курило, С. Савченко, виступають також ступінь політичної інформованості особистості, її компетентності, свідомість, активність, рівень сформованості навичок і вмінь політичної діяльності, оволодіння суб'єктивним політичним досвідом [74].

Процес соціалізації є безперервним, триває до кінця життя людини. У

процесі засвоєння одних політичних цінностей, традицій, ідеалів, зразків поведінки людина втрачає інші, тому рівень політичної соціалізації дослідники визначають, як змінний. На соціалізацію особистості впливають багато політичних чинників (держава, політичні партії та рухи) та неполітичних (сім'я, дошкільні заклади, школа, армія, церква, трудові колективи, неформальні групи, ЗМІ), які, включаючи молоду людину в систему суспільно- політичних відносин, готують її до засвоєння існуючих у суспільстві норм, цінностей політичної культури, вироблення на їх основі власної політичної і громадянської позиції, спрямовують її політичну поведінку. Морально-ціннісні орієнтації, сформовані в ранньому віці особистості не тільки системою виховання й відповідним політичним кліматом у державі, як правило, є визначальним у поведінці людини упродовж всього її свідомого життя [160].

Зазначені чинники називають агентами або інститутами соціалізації, тобто системою спеціально створених або таких, які склалися природно, установ та органів, функціонування яких спрямоване на розвиток індивідів, вдосконалення їх знань та навичок, насамперед через освіту й виховання. В розвиненому, стабільному суспільстві інститути соціалізації залишаються стійкими, взаємопов'язаними, підтримують усталені традиційні соціальні зв'язки. Сучасні вітчизняні вчені стверджують, що процес політичної соціалізації являє собою сукупність стихійних і цілеспрямованих дій, об'єктом яких виступають політичні явища, люди, засоби і які, у кінцевому підсумку, визначають рівень політичної культури, політичної свідомості, політичної обізнаності й політичної активності людини [74, 16-17].

Традиційно виділяють два основні шляхи політичної соціалізації. Перший передбачає трансляцію політичного досвіду, стандартів, норм, ідеалів політичної культури від покоління до покоління в процесі сімейного виховання, навчання в школі, вузі, через засоби масової інформації. Такий шлях соціалізації забезпечує передачу досвіду, політичної культури від старшого покоління молодшому, забезпечуючи при цьому стабільність та наступність. Другий шлях надає можливість отримання політичних знань із власного досвіду. Це передбачає

включення об'єкта соціалізації в політичну діяльність, його участь у політичному житті країни. Дослідження останніх років показують, що активність цього процесу особливо зростає в період соціальної, політичної, економічної нестабільності суспільства.

Сучасні дослідники виділяють чотири основні етапи у процесі соціалізації індивіда:

- рання або первісна соціалізація (від народження до вступу до школи);
- вторинна політична соціалізація (період навчання в школі);
- соціальна зрілість (період трудової діяльності);
- завершення життєвого циклу (від припинення трудової діяльності в межах офіційної організації до смерті) [209, 495].

Усі зазначені етапи соціалізації взаємопов'язані, залежать від успішності попередніх етапів, мають свої завдання, які реалізуються у відповідний проміжок часу, формуючи систему знань, навичок особистості. Перший етап ставить за мету ідентифікацію особистості з певною політичною спільнотою (державою, нацією). В період вторинної політичної соціалізації людина особливо активно засвоює специфічні політичні знання, уміння. На цьому етапі формується почуття патріотизму, засвоюються такі цінності, як відповідальність і справедливість. Періоду соціальної зрілості повинні відповідати активна участь індивіда в політичному житті країни, виконання різноманітних політичних ролей (виборця, політичного діяча, опозиціонера тощо). Припинення активної політичної діяльності, заміна її пасивними формами інтересу до політики є характерною для етапу завершення трудової діяльності.

Значне місце в період ранньої або первинної соціалізації індивіда відіграє сім'я, її традиції, оскільки саме в родині закладаються основи політичних поглядів, ідеалів. Батьки формують правила політичної поведінки на основі власного прикладу, політичні переконання, політичну позицію, висловлюючи свої погляди на стан справ у суспільстві, на перебіг певних політичних подій. Іноді ці погляди залишаються орієнтиром для людини упродовж всього життя. Важливо враховувати вплив соціального походження та оточення людини,

економічні умови існування.

Вплив сім'ї дещо послаблюється в період відвідування дитиною школи. Підлітковий вік характеризується кризою ідентичності. На цьому етапі дитина знайомиться з цінностями, нормами, традиціями суспільства, набуває первинного досвіду практичної діяльності, беручи участь у діяльності дитячих організацій, неформальних груп, відбувається соціальне самовизначення. Значний вплив на процес соціалізації підлітків справляють групи ровесників, в колі яких формуються й виражаються власні погляди, думки, змінюються або посилюються політичні позиції, які були сформовані в родині. Важливими факторами впливу в цей період є вчителі, їх демократичні принципи навчання, зміст підручників, засоби масової інформації. Сама постать сучасного вчителя з чітко визначеною політичною й громадянською позицією, високим рівнем політичної культури визначально впливає на рівень поваги, авторитетності серед підлітків. Окреме місце посідає релігія у вихованні та формуванні особистості. З церквою віруючі пов'язують свої внутрішні прагнення, надію на подолання бездуховності суспільства, моральне виховання молоді, формування в неї патріотизму, терпимості, доброчесності, порядності.

Радикальні зміни, які відбулися в свідомості людей старшого покоління, руйнування попередньої системи цінностей та установок, пріоритетів та цілей вплинули на формування світогляду молоді. За таких умов сучасні дослідники називають проблему соціалізації молоді однією з актуальних соціальних проблем, а держава формує молодіжну політику, яка спрямована на створення оптимальних умов для найповнішого та всебічного соціального розвитку молоді. «Розвиток кожного молодого покоління відбувається на фоні і в руслі загальних тенденцій цивілізаційного поступу, розвитку конкретного суспільства, як перехід молоді людини з одного якісного стану до іншого, якому відповідають зміни її правового статусу, соціально-економічного становища, способів залучення до соціальної структури, характеру життєдіяльності тощо» [148, 12].

Як зазначає Н. Лапін, базові цінності особистості «формуються в період

так званої первинної соціалізації індивіда, до 18-20 років, а потім стають достатньо стабільними, суттєво змінюючись лише в кризові періоди життя людини і її соціального середовища» [107]. Саме в цей період майже завершується формування психофізичних особливостей, особистість активно залучається до політичного процесу, громадської діяльності, у молодій людині починають формуватися політична свідомість та самосвідомість, норми суспільної поведінки. До двадцяти чотирьох років, згідно фізіологічних особливостей, припиняється процес росту людського організму. На цей вік також припадає закінчення здобуття вищої освіти, фахової підготовки, тобто формується певний соціальний статус, особа набуває індивідуального життєвого досвіду.

Ю. Загородній, В. Курило, С. Савченко стверджують, що процес формування особистості під впливом керованих чинників завершується в період навчання людини у вищому навчальному закладі. Вони зазначають, що в студентському віці представлено кілька напрямів соціалізаційного процесу: засвоєння молодими людьми нової для себе соціальної ролі студента; підготовка до оволодіння професійними знаннями й уміннями; формування інтелігентності; побудова нової системи гармонійних відносин з викладачами й своїми ровесниками; оволодіння знаннями й навичками соціальної поведінки, прийнятими в майбутньому професійному середовищі [74]. В період студентського життя індивід ще не може вагомо впливати на поділ влади, прийняття і виконання політичних рішень, нести всю повноту відповідальності за їх наслідки. Така обмеженість політичної діяльності викликана цілою низкою внутрішніх та зовнішніх причин.

До внутрішніх причин слід віднести фізичну та соціальну незрілість молоді, особливості її діяльності та способу життя [36, 256]. Зовнішні причини пов'язані з соціальною незахищеністю молоді людини, відсутністю сформованої системи цінностей та норм, порушенням соціальних зв'язків між поколіннями, за допомогою яких передавався соціальний досвід від старших до молоді, низьким рівнем роботи з політичного виховання щодо підростаючого

покоління, що є характерним для посттоталітарних країн, в яких відбувається процес трансформації та зміни системи політичної культури. Також однією з особливостей політичної соціалізації сучасного українського студентства називають її динамічний характер, причинами якого є економічна, культурна, соціально-політична нестабільність в Україні. Як наслідок – «деформації старих і виникнення нових політичних цінностей і установок, до яких студенти часто не готові ні в морально-етичному, ні в інтелектуальному плані» [74, 22].

Враховуючи вшчезазначенні причини обмеженої політичної діяльності студентства та молоді загалом, умовами ефективної діяльності студентства як соціальної групи вчені називають підтримку, пропагування, розповсюдження нових культурних цінностей, його участь у соціальних рухах [14; 23; 29; 128; 129; 131; 144]. Оскільки саме студентська молодь найбільш мобільна, активна, авангардна частина суспільства, вона залишається найвпливовішою силою молодіжного руху й у плані своєї організованості, і як референтна група для більшості молодих людей у країні. Навчання молоді людини у вищому навчальному закладі багато вчених розглядають як найбільш сензитивний період соціалізації, оскільки саме тут створюється необхідне культурне, інтелектуальне підґрунтя, на основі якого ефективно відбувається формування суб'єктів політичної діяльності. В період навчання у вузі формується система необхідних знань, умінь і навичок з політики та здатність використання їх на практиці, відбуваються процеси розвитку самостійності, активності, ініціативності, набуття суб'єктивного досвіду політичної діяльності, формування громадянської позиції.

Сучасні науковці, досліджуючи таку соціальну групу як студентство дійшли висновку, що вона найбільш швидко та адекватно реагує на зміни в соціально-економічному, політичному житті країни, адаптується до цих змін, більш сприйнятлива до новацій, бере активну участь у процесі творення нових норм, цінностей, ідеалів, а не лише засвоює існуючу систему цінностей суспільства. Незважаючи на те, що студентська спільнота дуже різноманітна, оскільки об'єднує представників різних соціальних груп, вона, на певний період

часу (термін навчання у вищій школі) згуртовує людей навколо спільних проблем, зі спільними поглядами й інтересами, формує власну субкультуру, виражає спільні взаємовигідні інтереси. Зазначені особливості соціалізації молоді відкривають перед нею широкі можливості на шляху прогресивного розвитку суспільства, у вирішенні нагальних соціально-економічних, моральних, правових та політичних проблем.

Особливістю політичної соціалізації студентської молоді є наявність рушійної сили процесу соціалізації. Оскільки участь у політиці для студентів не є самоціллю, то головним мотивом називають потребу в самореалізації через політичне спілкування та діяльність. До особливостей також слід віднести характерні риси сучасного студентства, які сформувалися внаслідок складної соціально-політичної ситуації в країні, де зруйновані стара тоталітарна система цінностей і де із значними труднощами розпочався процес формування демократичних принципів життєдіяльності суспільства. Такими особливостями є радикальні погляди й поведінка, що виникають при недостатній об'єктивності в оцінці власних можливостей, у зв'язку з прагненням до отримання швидких результатів від соціальних перетворень. Характерними для молоді є також недостатньо сформована політична культура, різке несприйняття чужих відмінних поглядів, думок, точок зору. Поширеною залишається й байдужість молоді до політики в цілому, нестійкість політичних інтересів, її втягнення в авантюрні політичні ігри, комерційна основа участі значної кількості молодих людей в політичних акціях.

Необхідно підкреслити, що в сучасних умовах демократизації суспільства гостро постала проблема підвищення рівня освіти, зростає значення гуманітарної освіти, змінюються її зміст, форми та методи. Сьогодення ставить перед вищою школою нові завдання, які пов'язані з розвитком культурно-освітнього рівня суспільства, відповідністю змісту освіти міжнародним демократичним стандартам, адаптацією до них сучасних педагогічних технологій, методів та підходів. Разом з тим актуальним та першочерговим залишається реалізація в процесі професійної підготовки майбутніх спеціалістів виховної функції освіти.

Сучасні українські вчені С.Походенко і М. Катаєва, зокрема, визначають «виховання лідера, як найактуальніше педагогічне завдання», оскільки така людина може самостійно приймати зважені рішення як політичний суб'єкт, має активну політичну позицію [161, 5-6].

Важливим чинником гуманізації суспільства, як зазначає В. Горбатенко, виступає громадянська освіта, яка «сприяє життєвій необхідності демократії для людини, робить її незворотною». Вона покликана не лише формувати у населення розуміння суспільних завдань, а й утверджувати свідому громадянську позицію людини, забезпечувати вимогу індивіда бути почутим і потрібним суспільству [49, 2]. Саме така освіта надає можливість виховання активного громадянина з чіткою громадянською позицією, впевненого у майбутньому, готового до змін. Реформування системи освіти надає шанс Україні бути залученою до глобального освітнього простору, за умов урахування та гармонійного поєднання демократичних цінностей з комплексом традицій, базових цінностей українського суспільства.

Однією з тенденцій сучасної освіти українські науковці називають «зниження ролі держави в управлінні вищою школою і розширення начал самоврядування, у тому числі в галузі студентського самоврядування» [74, 77]. Центральне місце в системі освіти відводиться особистості, як найвищій соціальній цінності. Пріоритетним називається особистісно-орієнтований підхід, який передбачає створення умов для повноцінного розвитку всіх якостей та сторін особистості студента в період його професійного становлення та формування інтелігентності. Значне місце в системі освіти молоді європейська педагогічна думка відводить компетенційному підходу. Використання компетенційного підходу сучасної педагогіки для політичної соціалізації особистості передбачає не лише формування системи специфічних знань та окремих умінь, а й вимагає підготовки до застосування здобутих знань на практиці, у вирішенні політичних питань та проблем, формування власної політичної позиції, лінії поведінки, які відповідатимуть конкретній політичній ситуації. Реформування системи освіти, приведення її до відповідності

європейським стандартам передбачає введення компетентності, як одного із стандартів сучасної освіти. Вчені впевнені, що зміни в системі вищої освіти призведуть до поступового зростання її соціалізаційного потенціалу, формування гуманістичної парадигми освіти.

Політична соціалізація дорослої людини продовжується і в період професійної діяльності, значний вплив на неї справляють виробничі колективи. У наукових підходах відзначається також вплив референтних груп (релігійні громади, етнічні групи) на формування політичних цінностей, поглядів, переконань особистості. Особливу роль відіграє релігія, як одна з важливих основ національної культури, формування духовності особистості в перехідний, нестабільний період. Досліджуючи процес соціалізації індивіда, необхідно враховувати його матеріальний стан, норми поведінки, стиль життя, приналежність до соціальних спільнот, соціальне становище в цілому. Чинниками, які безпосередньо впливають на процес політичної соціалізації, є: характер і типи державного ладу, політичний режим, політичні інститути, партії, організації, рухи [157, 173].

Реалізуються цінності на практиці через правові й моральні норми, які надають особам певні права і обов'язки (наприклад, така цінність як безпека особистості, що гарантована законом); іноді вони виступають зразками для людини (наприклад, актуальними в нашому суспільстві на сучасному етапі є гуманістичні та демократичні цінності). Політичні цінності можуть набувати характеру політичних ідеалів, яких суспільство в ході свого розвитку прагне досягти. Кожен суб'єкт політичної діяльності може формувати свою систему цінностей за допомогою ідеології, що сприяє визначеності щодо пріоритетних цінностей, можливості планувати, спрямовувати свою політичну діяльність. Реалізація певної системи цінностей у політиці відбувається в ході співвіднесення власного досвіду із соціальним. В цьому розумінні соціалізація «виконує роль своєрідного посередника, який зв'язує «минуле з майбутнім», є способом організації історичної спадкоємності у політичній сфері» [156, 300].

Ефективність процесу політичної соціалізації особи визначається

сформованістю у неї високого рівня політичної активності, компетентності, інформованості, відповідальності. При цьому необхідно враховувати індивідуальні можливості, здібності людини. Політично активна частина населення, як правило, підтримує існуючу владу, прагне підтримувати і зміцнювати існуючий соціально-політичний порядок, бути завжди у вирі подій, брати безпосередню участь у політичній діяльності. Політична компетентність передбачає створення належних умов для розкриття людиною своїх можливостей, здібностей в процесі реалізації своїх усвідомлених прав і обов'язків, визначення свого належного місця у сфері політики.

Високий рівень політичної соціалізації людини передбачає значний рівень політичної культури. Ця думка підтверджується дослідженнями сучасних вчених, що відзначають підвищену увагу, яку надають політичній соціалізації у стабільних суспільствах з високим рівнем політичної культури, суспільних відносин. У процесі політичної соціалізації індивіда засвоюються елементи національної культури, формуються його національна самосвідомість, усвідомлення себе, як частини своєї нації, ідентифікації себе зі своїм народом. Отже, особистість залучається до безперервного процесу передачі суспільного досвіду. Передача політичних і правових знань, цінностей, ідеалів, правил політичної поведінки здійснюється керовано, під контролем держави, яка має дбати про рівень політичної культури своїх громадян. Це передбачає створення системи політичного виховання, мета якого полягає у становленні політично активного, відповідального громадянина, який має вільний вибір, з певним набором особистісних якостей, позитивним ставленням до існуючого суспільно-політичного устрою держави.

Сьогодні, коли Україна іде нелегким шляхом трансформації суспільства, переоцінки цінностей, перегляду минулих пріоритетів та ідеалів соціально-політичної сфери, виникли значні труднощі в масовій свідомості, що по-різному виявляються: від апатії, аполітичності, розгубленості до виникнення екстремістських настроїв, зневіри та розчарування «в усьому новому». Соціологічні дослідження останніх років виявили, що найбільш вразлива,

соціально незахищена група населення – молодь, яка ще не мала соціально-позитивного досвіду, має досить полярні політичні цінності, не отримала уявлення про правила політичної поведінки й навичок політичної діяльності, а, отже, не засвоїла основ політичної культури. М.Перепелиця, вивчаючи проблему державної молодіжної політики, пропонує соціальний портрет нинішнього молодого покоління:

-1 люди, які здебільшого підтримують процеси формування демократичної незалежної держави, ринкові перетворення, відродження України;

-2 покоління, яке вимагає більш конструктивних і динамічних кроків на шляху розвитку суспільства;

-3 покоління, яке визнає цінність освіти, високої кваліфікації, професіоналізму та вірить у власні сили;

-4 генерація радикальних людей, які вимагають реальних дій, а не обіцянок [148, 15].

Зазначені труднощі у формуванні нової парадигми потребують детального вивчення і врахування досвіду країн з розвиненою демократією, які вже пройшли етап трансформації. Досвід таких країн засвідчує необхідність підтримки процесу політичної соціалізації з боку держави, яка повинна бути безпосередньо зацікавленою у формуванні активної молоді людини з чітко визначеною життєвою позицією. Така підтримка передбачає створення державної молодіжної політики, яка реалізується в системі соціальної роботи серед молоді, що забезпечує належні умови для соціальної орієнтації та самореалізації молоді як в інтересах суспільства, держави, так і у власних інтересах, за умов обов'язкової участі у ній молоді та молодіжних організацій. Результатом молодіжної політики держави є створення необхідних умов, надання достатніх гарантій для соціального становлення і саморозвитку, самореалізації молодого покоління. Наслідками такої молодіжної політики будуть активні дії майбутнього покоління в процесі розвитку суспільства, адаптація його до можливостей громадянського суспільства. «Соціальна

робота з молоддю здійснюється в двох основних напрямках: з одного боку, як соціальне піклування, надання різних видів соціальної допомоги окремим незахщеним категоріям молоді, а з іншого боку – це соціальна діяльність, цілком спрямована на розкриття творчого потенціалу молоді й формування у неї «імунітету» до різних негативних явищ» [44, 120].

Розробка державної молодіжної політики передбачає знайомство з досвідом розвинених демократичних країн, але з урахуванням характерних особливостей, конкретних умов певної місцевості, регіону. Також, необхідно зазначити, що зміни в суспільстві накладають відбиток на формування молодіжної політики та й сама молодь як об'єкт такої політики, за об'єктивними причинами, постійно змінюється. Це призводить до постійних змін напрямів, пошуку нових форм та методів здійснення впливу держави на підростаюче покоління. В Україні формування державної молодіжної політики відбувається на тлі суспільно-політичної, економічної, духовної нестабільності, відсутності досвіду позитивної та ефективної загальнодержавної молодіжної політики. На думку М.Перепелиці, процес формування і реалізації регіональної державної молодіжної політики ускладнюється низкою чинників, які характерні для України перехідного періоду:

-5 вкрай низьким рівнем матеріальної забезпеченості значної частини молоді, зниженням доступності для неї основних соціальних послуг, невпевненістю у майбутньому, що породжує песимізм, знижує суспільну активність молодого покоління;

-6 низькі, особливо у віддалених регіонах, стартові можливості юнаків і дівчат для ефективного входження в повноцінне доросле життя, зокрема, низький рівень освіти та професійної кваліфікації, що не відповідають вимогам ринкових реформ;

-7 відсутність у суб'єктів регіональної державної молодіжної політики, насамперед у органів державної влади, фінансово-матеріальних ресурсів, необхідних для провадження цієї специфічної діяльності;

-8 надто часті організаційні перебудови органів державної влади та управління, безпосередньо відповідальних за молодіжну політику, послаблення їхнього авторитету серед молоді;

-9 мала кількість молодіжних організацій, особливо у віддалених районах, незначна їх чисельність, невисокий авторитет серед широкого загалу молоді [148].

Ефективною передумовою вирішення проблем створення та реалізації молодіжної політики, яка відповідатиме цілям та ідеалам сучасного суспільства, можливостям держави, запитам молоді є визначення її мети, розробка та прийняття на загальнодержавному рівні законів та інших нормативно-правових актів. В Україні державна молодіжна політика базується на такій законодавчій основі як «Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» та Закони України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про молодіжні та дитячі громадські організації».

Одним з пріоритетних напрямків у вирішенні існуючих проблем перехідного суспільства є створення системи політичної освіти та виховання, що забезпечує передачу політичного досвіду, моделей політичної поведінки, знайомство з досвідом інших країн, адаптацію його до національних традицій. На ефективність державної молодіжної політики можна розраховувати за умов активної та відповідальної позиції самої молоді, яка створює молодіжні організації, групи. Перед державою та суспільством, у свою чергу, стоїть завдання забезпечення свободи особистості для ефективною, незалежної реалізації властивих їй якостей, здібностей в процесі суспільно-політичної діяльності, формування нової ціннісної парадигми на основі загальнолюдських, демократичних пріоритетів на національній основі. Політична діяльність молоді, використання її потенціалу, енергії у вирішенні соціальних, економічних, правових, політичних проблем, бажань у конструктивних змінах на краще забезпечить Україні створення політичної еліти нового зразка, гарантуватиме стабільність курсу реформ на шляху творення правової, демократичної, соціальної держави.

Підсумовуючи досліджені у другому розділі проблеми, можна констатувати, що розгляд політичних цінностей сучасного соціуму неможливий без дослідження цінностей попереднього тоталітарного суспільства, яке виробляло систему абстрактних цінностей та установок. Зміни в політичній системі спричинили необхідність трансформації політичної культури, яка проходить із значними труднощами та деформаціями. Дослідження рівня політичної культури населення нашої країни дає підстави зробити висновок, що частина громадян зневірилась у політиці, виявляється їх байдужість та аполітичність, інші переносять стару систему цінностей в нові політичні, економічні, навіть географічні умови. Сучасне суспільство розкололося: паралельно існують дві культури, дві системи оцінок, норм, що виявляється в дестабілізації суспільства, виникненні конфліктів та напруженості, руйнуванні політичної культури.

Небезпечним залишається стихійне, некероване впровадження запозичених цінностей західного суспільства, які нав'язуються суспільству без урахування його ментально-психологічних особливостей. Лише створивши умови для діалогу національних культурних цінностей, можна розраховувати на природне взаємозбагачення культур, їх інтеграцію. Важливим, на думку автора, залишається дослідження особливостей національної культури, психології, ментальності свого народу та врахування їх у процесі створення системи сучасних цінностей, орієнтирів. Аналізуючи дані сучасних соціологічних досліджень, маємо можливість стверджувати, що у масовій свідомості громадян нашої країни домінують матеріально-побутові цінності, перевага надається приватним цінностям над суспільними, вірі лише в свої сили. Слід відзначити і зростання значення таких цінностей як порядок і стабільність, зміцнення держави, від якої люди очікують позитивних змін у вирішенні своїх матеріальних і соціальних проблем.

Пошук шляхів подолання всіх зазначених негараздів, які виникли в процесі трансформації політичної культури, повинен базуватися на необхідності створення стійкої, диференційованої системи політичних суспільно-позитивних

цінностей, які відповідали б уподобанням громадян, історичним реаліям та сприяли б створенню демократичного суспільства. Об'єднати цінності в єдину стійку систему може допомогти орієнтація на стрижневі (системотворчі) цінності. Одним із пріоритетів, які визнані в нашій державі, є створення умов для становлення громадянського суспільства. Таке суспільство потребує появи громадянина як самостійного суб'єкта, що усвідомлює себе членом суспільства, наділений певним комплексом прав і свобод, і разом з тим є відповідальним перед суспільством.

Висновки до другого розділу

Виходячи з вищезазначеного, постала потреба в дослідженні громадянського суспільства, процесу його становлення в Україні, визначенні передумов для його формування. На сучасному етапі формування громадянського суспільства в Україні проголошені ідеї необхідності проведення реформ, переорієнтації державного механізму на потреби людини, розробляються програми економічних, політичних і соціальних реформ. Та, на жаль, до етапу проведення цих реформ і реалізації на практиці соціальних програм наша країна ще не перейшла. Влада не втілює в життя задекларовані цінності. Причинами такого стану є недорозвинутість соціальної та політичної структур, елементи яких могли б відображати, акумулювати й обстоювати на владному рівні інтереси відповідних соціальних спільнот. Слід також слід відзначити несприятливі умови для розвитку та становлення національної еліти, яка має відстоювати інтереси нації, формувати імідж держави. Низький рівень професіоналізму сучасних керівників нашої держави призвів до значних прорахунків у соціально-економічній сфері життя країни, зниження кредиту довіри до держави серед пересічних громадян.

Формування громадянського суспільства можливе лише за умов

загального розвитку суспільства, соціального прогресу, політичної культури громадян, створення умов для конструктивного діалогу влади з народом, держави і громадянських структур, гармонізації гілок влади між собою. Розвиток громадянського суспільства залежить від цілої низки напрямів: форм та видів власності, рівня розвитку середнього класу, конкретно-історичних умов країни, системи суспільних і політичних інститутів. Важливою також залишається потреба в невідкладному прийнятті відповідних законодавчих актів, які б сприяли забезпеченню реальних прав і свобод громадян, зміцненню принципів демократії, можливість доступу громадян до інформації. З боку ж громадянського суспільства реалізуються наступні напрями діяльності: забезпечення функцій контролю установчої влади над правомірністю дій органів державної влади; стимулювання громадської активності; забезпечення дійового консенсусу між інститутами державної влади та широкими колами громадськості; створення позитивної соціально-психологічної атмосфери як у суспільстві в цілому, так і в його окремих сегментах; репрезентація інтересів усіх громадян як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні; контроль за розподілом привілеїв у суспільстві.

Важливим у дослідженні політичної культури суспільства залишається вивчення процесу формування цінностей окремої особи, соціальної групи або певного прошарку, який відбувається в процесі соціалізації. Саме тому значна увага приділяється дослідженню етапів, особливостей та умов політичної соціалізації особистості. Бажаним наслідком політичної соціалізації є створення «ідеального громадянина» – самостійного, відповідального, соціально активного суб'єкта політичного процесу, який готовий брати активну участь у політичному житті країни, реагувати на політичні події, має чітко сформовані інтереси та ідеологічні орієнтації. Автор пропонує розглянути два основні шляхи політичної соціалізації та чотири взаємопов'язані етапи соціалізації індивіда: рання або первісна соціалізація; вторинна політична соціалізація; соціальна зрілість; етап завершення життєвого циклу. Кожний етап соціалізації має характерні інститути соціалізації, які формують систему знань, навичок особистості, її політичну

поведінку, сприяють засвоєнню норм і цінностей політичної культури.

Важливим етапом політичної соціалізації особистості вважається період, який припадає на час навчання її у вищому навчальному закладі. Саме в цей час молода людина вступає в нову систему відносин з викладачами та ровесниками, набуває суб'єктивного політичного досвіду, оволодіває знаннями і навичками соціальної поведінки, формується самостійність, активність, ініціативність, людина готується до професійної діяльності. В студентському середовищі створюється необхідне культурне, інтелектуальне підґрунтя, на основі якого ефективно відбувається формування суб'єктів політичної діяльності. Студентство, зазвичай, швидко та адекватно реагує на зміни в соціально-економічному, політичному житті країни, адаптується до цих змін, більш сприйнятливим до новацій, бере активну участь у процесі творення нових норм, цінностей, ідеалів, а не лише засвоює існуючу систему цінностей суспільства.

Позитивні результати соціалізації молодшої людини, формування її стійкої громадянської позиції залежать від рівня сучасної освіти. Тому акцентується увага на важливості підвищення рівня освіти, значенні гуманітарної освіти, необхідності змін в її змісті, формах та методах. Необхідним, на нашу думку, є реформування освіти в Україні, створення системи громадянської освіти, що надасть шансів особистості бути залученою до глобального простору, за умов урахування та гармонійного поєднання демократичних цінностей з комплексом національних традицій. Важливою та основною в процесі передачі політичних знань, цінностей, правил поведінки є роль держави, яка має керувати та контролювати цей процес, дбати про рівень політичної культури своїх громадян. Це передбачає створення системи політичного виховання, метою якого є формування політично активної молодшої людини з чіткою життєвою позицією, розробку принципів молодіжної політики, яка реалізовуватиметься в системі соціальної роботи серед молоді. Також перед державою та суспільством стоїть завдання забезпечення свободи особистості, що дозволяє втілювати ефективну, незалежну реалізацію її можливостей, якостей і здібностей в процесі суспільно-політичної діяльності, формуванні ціннісної парадигми, на основі

загальнолюдських, демократичних пріоритетів з урахуванням національних особливостей. Що стосується ефективності державної молодіжної політики, то вона, на наш погляд, можлива лише за умови активної та відповідальної позиції самої молоді, її участі у роботі молодіжних організацій та груп.

РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗМІНУ ПОЛІТИЧНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Інтеграція політичних цінностей сучасної України в систему загальнолюдських цінностей

Досягнення людства в економічній і соціально-політичній сферах призвели до зміни в духовній культурі індустріального суспільства та зміцнення постіндустріальних тенденцій в розвитку цивілізації. «Перехід від товаровиробничого господарства до сервісної економіки, підвищення ролі освіти, зміна структури зайнятості і орієнтирів людини, встановлення нової мотивації діяльності, розвиток принципів демократії, формування нової політичної системи суспільства, перехід до певних елементів планування і неринкової економіки добробуту» [141, 5-6] зумовили встановлення стабільного внутрішнього світу, закріплення соціального миру. Індустріальне суспільство з його ростом виробництва матеріальних благ, значною роллю науки і техніки в розвитку промислового виробництва, зростанням значення інформаційного суспільства, формуванням соціального ринкового господарства поступилось новому постіндустріальному суспільству.

Індустріальна людина, спираючись на науково-технічний прогрес, сконцентрувала свої сили в сфері виробництва матеріальних речей та їх споживання, що відобразилось на її світогляді, культурній діяльності. Швидке зростання темпів виробництва, експлуатація природи людиною призвели до екологічних проблем, до значних і часто незворотних порушень в екологічній рівновазі планети. Характерними рисами діяльності людини в цій ситуації дослідники називають раціоналізм, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху [180]. Індустріальне суспільство було зорієнтоване на рівність, стандартизацію і уніфікацію, що безпосередньо пов'язане з виробничим процесом. Таке суспільство досягло певної стабільності, вирішило більшість

соціальних проблем. Водночас у ньому виникли проблеми, пов'язані з порушенням екологічної рівноваги, створенням зброї масового знищення.

В процесі модернізації світу постіндустріальна цивілізація формує свою ціннісну парадигму, беручи за основу вже набутий досвід попередніх цивілізацій (доіндустріальної, ранньоіндустріальної, пізньоіндустріальної). «Нова система цінностей – не альтернативна старій, а більш узагальнена» [107, 193]. В кінці 70-х років ХХ століття радикально змінилась ментальність робітників, стала складатися нова система цінностей сучасної людини, яка адекватно відображає сучасну соціальну структуру, «ціннісні парадигми змінились у бік усвідомлення пріоритетів загальнолюдських цінностей» [202, 3].

В.Бакіров у своїй праці «Ціннісна свідомість і активізація людського фактору» (1988 р.) констатує той факт, що в західному суспільстві починає формуватися нова система гуманістичних ціннісних уявлень, альтернативних буржуазним, «масова ціннісна свідомість у капіталістичних країнах не лише відходить від визнання інструментальної цінності індивідуалізму, але й все більше ставить під сумнів цінність грошового успіху як головного життєвого орієнтиру» [12, 86]. Вчений наводить дані досліджень американських науковців Х. Хендерсона, Д. Янкеловича, Р. Інглегарта, А. Маслоу, в яких, досліджені ціннісні орієнтації різних верств, вікових і соціальних груп населення західних країн 70-х років. Ці дані відображають тенденцію розвитку прагнень людей наповнити своє існування високим духовним змістом, знайти форми самовиявлення та самореалізації, що відрізнятимуться від конкурентної боротьби за високі стандарти споживання. В. Айклер, Е. Араб-Огли, Ю. Шрейдер констатують постійну прихильність європейської цивілізації до загальнолюдських цінностей і відзначають поглиблення цієї тенденції в останні десятиліття ХХ ст. [2; 7; 210].

Соціологічні дослідження цих років виявили помітне зрушення у бік заміни споживацьких цінностей постматеріальними, виникнення нового типу попиту – не стільки на продукти, скільки на стиль життя, які включають усвідомлення значення людського існування, прагнення до участі в процесі

прийняття соціальних рішень, до соціальної справедливості, широкого вибору соціальної ролі в межах більш естетичного та здорового оточуючого середовища. Гроші, як матеріальна винагорода за працю поступились місцем цінностям самореалізації, саморозвитку, участі в організації та керівництві виробництвом, визнанні та повазі особистої гідності, спілкування. На перше місце також виходять такі цінності, як освіта, міцна сім'я, виховання дітей, цікава робота [66; 67]. Особливо ці зміни в ціннісних орієнтаціях помітні в середовищі молоді, оскільки вона має більш високий, порівняно з попередніми поколіннями, рівень освіти. Це пов'язано насамперед із впливом досягнень науково-технічної революції, високою потребою щодо особистісного розвитку.

Друга половина ХХ століття характеризується зміною пріоритетів у бік визначення необхідності гармонійного існування суспільства з навколишнім середовищем. Виявляються протиріччя між науково-технічним прогресом індустріального суспільства та подальшим виживанням людства на Землі. Співіснування різних цивілізацій та суперечності, які виникають між різними культурними, національними, релігійними, світоглядними системами, часто призводять до кровопролиття. А бездумне, нераціональне використання природних ресурсів взагалі ставить під сумнів подальше існування людства. Виникла потреба в якісному підході до подальшого розвитку та існування виробництва й розробки принципів урівноваження екосоціальних систем. Людство, визначивши природу як цінність, намагається бути економним у виробництві та використанні природних ресурсів, узгоджуючи шляхи розвитку виробництва з необхідністю підтримання екологічної рівноваги. Саме на цій основі відбувається формування ціннісної парадигми постіндустріального суспільства [71, 232–233].

Людина в постматеріальному світі сама стає цінністю, важливого значення набувають її особистість, індивідуальність. Особистість переходить від образу пасивного споглядача, споживача до активної особи, яку цікавлять загальноцивілізаційні проблеми майбутнього людства. Індустріальне суспільство трактувало людину як засіб виробництва, як річ, яка «маніпулює машинами, а ті

в свою чергу маніпулюють нею». Якщо її не експлуатують інші, то вона експлуатує сама себе, «використовує свою людську сутність як засіб для обслуговування особистого буття» [180, 154]. Сучасні західні науковці звернулись до дослідження ціннісної сутності людини, розглядаючи її як комплексну проблему свободи, самореалізації та самовибору. Вони, зокрема, констатують: «У громадян західних країн стали змінюватись ціннісні орієнтації – переважну увагу до матеріального добробуту і фізичної безпеки змінила турбота про якість життя» [141, 250].

Ці зміни в соціально-культурній сфері особистості, на думку сучасного американського соціолога Рональда Інглегарта, спричинені цілим комплексом різних факторів, але основною причиною він називає те, що більша частина населення західних країн виросла в умовах економічної та фізичної безпеки, тому потреби безпеки не є в даний час актуальними, хоча і визначаються як цінності позитивного характеру. Справжньою цінністю стане безпека екологічна, гуманітарна, правова, яка гарантуватиме свободу для розвитку особистості (208). Переоцінка пріоритетів, ціннісних орієнтацій безпосередньо пов'язана зі змінами в ставленні людини до певних потреб у процесі її розвитку як особистості.

Сучасне «мінливе» суспільство називають інформаційним, оскільки відчутно поширилась комп'ютеризація виробництва, запроваджуються новітні передові технології. Безпосередньо на розвиток виробничої сфери вплинули: підвищення попиту на висококваліфікованих спеціалістів, децентралізація виробництва, розробка нових критеріїв оцінки праці робітників. Основні зусилля робітників сьогодні зосереджені не на матеріальному виробництві, а в сфері обробки інформації та надання послуг і комунікації. Новий тип робітника опікується не лише вирішенням економічно-матеріальних проблем, але й розв'язанням соціальних завдань, забезпеченням якості життя та соціального статусу. Знецінюється самоцінність праці та бізнесу, падає престиж матеріального достатку, в ціннісних орієнтаціях молоді західних країн переважає орієнтація на самоцінність і самодостатність особистісного існування, згідно даних американських та європейських досліджень, які наводять українські вчені

[36, 133-134]. Суспільна свідомість визначила пріоритетними загальноцивілізаційні цінності (самоцінність людського життя, свободу, безпеку, відповідальність та ін.). Соціологічні дослідження відзначають значні зміни в самому процесі культурного розвитку суспільства: переосмислення релігійних та моральних норм, орієнтацій, поглядів.

Друга половина ХХ століття характеризується стрімким розвитком виробництва, підвищенням економічних стандартів життя й соціальної захищеності більшості населення, значним зростанням матеріального добробуту Заходу, що дає всі підстави для розгляду сучасної світової історії як нового етапу в розвитку цивілізації, етапу «нової якості світового розвитку» [102, 23]. Значний розвиток науки та техніки збільшив їх пріоритетність у всіх сферах суспільного життя. Сучасне суспільство є інформаційним внаслідок того, що саме наука й знання, вміння працювати з масовою інформацією стають найважливішим його ресурсом.

Досліджуючи соціально-економічні відносини сучасного суспільства, російський вчений В.Іноземцев визначає інформацію та знання як цінність, що підносить значення працівника, котрий володіє «унікальними здібностями, які є результатом навчання й творчого пошуку» [80, 10]. На думку вченого, сам процес засвоєння людиною знань та інформації ототожнюється з виробництвом нового знання, яке є невичерпним ресурсом, оскільки його передача іншим людям не зменшує його кількості. Виробництво й використання цього ресурсу впливає на формування системи мотивів діяльності, змінює характер цілей і завдань, що стоять перед людиною.

Найбільш вигідними інвестиціями на сучасному економічному етапі суспільного розвитку є інвестиції в знання людини. Освітній рівень, вміння набувати, володіти та перетворювати інформацію у знання, застосовувати її визначають місце і соціальну роль людини в постіндустріальному суспільстві, є запорукою її життєвого успіху [81]. На підтвердження цієї думки наводяться підрахунки західних спеціалістів, які стверджують, що до 2000 року у розвинених індустріальних державах вартість інтелекту (знань, ініціативи,

підприємливості) становитиме 90-95% усієї вартості продукції, що виробляється [138, 315]. Вищезазначене призводить до змін у соціальній та виробничій сферах, заміни приватної власності особистою власністю. Контроль над засобами виробництва (інформаційними) переходить до самих працівників.

Соціальні зміни та перетворення безпосередньо позначаються на соціально-культурному розвитку особистості. Визначились соціальні пріоритети: творчий характер праці, вільний час, що спричиняє подальший розвиток індивідуальності. На зміну матеріальним цінностям прийшли цінності модернізованого суспільства: загальнолюдські цінності (безпека, права людини, свобода вибору), екологічні цінності, інформаційні цінності, гуманістичні цінності. Розуміння праці як обов'язку або покликання змінює погляд на неї як на засіб самореалізації, можливості самоствердитись, а матеріальна сторона більше не є визначальною. Зрештою, й сама людина визначається як неперехідна цінність. Сучасне людство звернулось до християнських цінностей, визначивши їх як ціннісно-нормативну основу постматеріальної культури [88]. Дослідники визначають принципи християнської моралі – «внутрішньої духовної свободи людини», «рівності усіх перед Богом» – як основу для формування сучасних принципів демократії, соціально-правового розвитку сучасної західної цивілізації [111, 4].

Сьогодні все частіше можна почути про так званий «діалог культур» світової спільноти, в процесі якого людство отримує шанс вирішити найболючіші загальнолюдські проблеми, визначити загальноцивілізаційні цінності та пріоритети. Діалог культур веде до посилення взаємозалежності всіх частин світу, єднання людства для вирішення глобальних проблем [76]. Країни Заходу звертаються до моральних основ країн Сходу, які в свою чергу охоче користуються технологічними досягненнями західної цивілізації.

Зростання соціально-економічної стабільності суспільства, розвиток науки й техніки мають як позитивні сторони (боротьба з тяжкими хворобами, бідністю, безграмотністю та ін.), так і негативні (виникнення екологічних катастроф, порушення екологічної рівноваги, невиправдане використання природних

ресурсів, загроза термоядерної війни, створення зброї масового знищення), що визначаються сучасними вченими як глобальні загрози та проблеми загальнолюдського характеру [203]. Людство, усвідомлюючи всі можливі наслідки екологічних катастроф, обмеженість природних запасів та ресурсів (на противагу ресурсам інформаційного суспільства, які є невичерпними) прагне йти шляхом постіндустріального розвитку, створюючи екологічно безпечну техніку, що відповідатиме вимогам якісного, а не кількісного споживання природних ресурсів.

Процес зміни цінностей, як стверджує А. Абишева, притаманний кожній людині і є наслідком її свободи [1]. Сама свобода стає для сучасної людини цінністю й усвідомлюється нею як можливість самостійного вибору, наукового й особистісного пошуку, раціонального використання знань, інформації. Це, в свою чергу, обумовлює виникнення нерівності, спричинене природною нерівністю здібностей і талантів людей, а значить зумовлює пошуки творчого забезпечення справедливості нового порядку. «Центральна роль поняття свободи для політології пояснюється тим, що через її посередництво в неї вводиться і в її рамках утримується проблема людини як основна проблема сучасності (не лише в теоретичному, а й, насамперед, в суто практичному плані), представлена багатоманітними процесами кризи існування самого людського роду, а тому вона вимагає для свого вирішення свідомих, цілеспрямованих зусиль щодо подолання будь-якої замкненості (соціально-економічної, культурної, національної та ін.), яка перешкоджає збереженню і вісхідному розвитку людського життя» [153, 347].

Процес модернізації триває з другої половини ХХ століття і охоплює все більшу кількість країн, які на сучасному етапі визначаються як перехідні суспільства. Залучення людей тих країн, що розвиваються, до загальнолюдських цінностей, подолання глобалізації позитивно впливає на усвідомлення ними впливу життєдіяльності людини на світ як єдиний біологічний простір, на пошуки шляхів розв'язання проблем і суперечностей людської цивілізації. Разом з тим сучасні науковці відзначають відносну відірваність постіндустріального

світу від країн з низьким соціально-економічним рівнем розвитку, що призводить до їх «значної залежності від постіндустріальних країн, як постачальників нових технологій та інформації, залишаючись виробниками масової індустріальної продукції або сировини, не створюючи нових технологій та інформації, що зумовлює стійкий рівень нерівності в міжнародному масштабі» [81, 33]. Неоднозначне також ставлення сучасного людства до процесу «вестернізації», який сприймається як зростаючий вплив західних країн на культуру й політику країн, що розвиваються. Цей процес включає не лише передачу позитивного досвіду господарювання, засвоєння демократичних норм, принципів, але й поширення комерційної субкультури, нових форм відчуження людини.

Процес модернізації сучасного індустріального суспільства в розвинених країнах світу проходить під впливом значних досягнень у розвитку соціально-економічної сфери, що не могло не позначитись на духовній сфері окремих особистостей та соціальних спільнот у цілому. Дослідження постіндустріального суспільства фіксують «значні зміни в соціальній, політичній, духовній сферах і в області міжлюдських стосунків» [174, 119]. Суттєво змінюється соціально-культурна сфера, а отже відбувається формування нової парадигми, норм, принципів, цінностей, оцінок постмодерністського людства, яке нестримно рухається до створення громадянського суспільства, що передбачає формування правової, соціальної, демократичної держави [177; 178; 183].

Сьогодні вже можна говорити про процес постмодернізації, який, за визначенням українського політолога В. Горбатенка, включає: «переорієнтацію інфраструктури суспільства індустріального типу в напрямі розвитку його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей; формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігаючих технологій; розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання» [52, 21]. Виходячи з цього визначення, слід зазначити, що відмова від попередніх цінностей і формування нової парадигми в умовах перехідного

суспільного розвитку, як правило, проходить із значними труднощами, зумовлює духовну кризу особистості, зниження її політичної активності, соціальну дезорієнтацію та депресії. Разом з тим перед людиною нової епохи відкриваються широкі можливості для самореалізації та самовизначення, заявити про себе як про унікальну особистість, індивідуальність з властивими їй можливостями, системою знань і навичок.

Формування громадянського суспільства передбачає процес перерозподілу влади на економічну, духовну і звичайно правову владу, що сприяє демократичній модернізації суспільства, зміцнює незалежність громадян від держави. Громадянам такого суспільства забезпечені їх законні права та свободи: право вільного вияву своїх поглядів та думок, свого світогляду, право вибору форм економічного та політичного життя, ідеології. Слід відзначити, що формування громадянського суспільства передбачає створення умов для громадянської консолідації та культурної толерантності; перетворення участі з конфліктної форми у форму конструктивного співробітництва урядів будь-яких рівнів з громадянами. Громадянське суспільство вимагає появи самостійних, відповідальних за свої вчинки, діяльність громадян – членів суспільства, вільних громадян з високим рівнем політичної, економічної, соціальної культури, наділених певними правами і свободами, з чітко визначеною громадянською позицією, що дозволяє брати активну участь у суспільно-політичних процесах. Виходячи з цього український вчений Ф.Рудич називає формування громадянського суспільства стратегічним напрямом реформування політичної системи, основою розбудови держави. «Громадянське суспільство становить систему забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі цінностей від покоління до покоління [62, 97].

Українська держава взяла курс на демократизацію суспільства, тобто визначила пріоритетність системи демократичних політичних цінностей. Така система цінностей гарантує громадянам трансформацію політичної і соціально-економічної, духовної сфер, утвердження загальнолюдських, постматеріальних

норм, ідеалів. Стрімкий розвиток виробництва, значне зростання матеріального добробуту, поділ праці, що відбувались у другій половині минулого тисячоліття, дає всі підстави для розгляду сучасної світової історії як нового етапу в розвитку цивілізації, етапу «нової якості світового розвитку» (102), де пріоритетними процесами визначаються гуманізація, демократизація, індивідуалізація [168, 186]. Завдання України полягає в тому, щоб органічно вписатися у цей етап.

Формування системи цінностей суспільства вимагає не лише засвоєння загальнолюдських цінностей та пріоритетів, але і врахування національних, релігійних традицій, особливостей менталітету. Сучасні постіндустріальні країни формували свою систему цінностей, норм, установок, ідей протягом значного історичного періоду, тому вони не можуть бути перенесені без певної адаптації до іншого суспільства, яке розвивається. Російські дослідники політичної культури В. Лапкін, В. Пантін стверджують, що на сучасному етапі розвиток Росії та України «багато в чому асинхронний розвитку Заходу та проходить в протифазі з ним» [108, 77]. Цей висновок вчені обґрунтовують тим, що світовий розвиток сьогодні визначають процеси глобалізації, які, на відміну від тенденцій створення держав – націй у країнах, що виникли на теренах імперії, веде до визначення загальнолюдських, всесвітніх основ духовного життя суспільства.

На шляху створення українським суспільством демократичної соціально-правової стабільної держави з властивим постіндустріальним країнам громадянським суспільством виникають перешкоди, які можна і необхідно подолати, вирішити. Це і створення стійкої, взаємопов'язаної системи політичних, економічних, соціально-позитивних цінностей, що поділяються всіма членами суспільства, вирішення цілої низки соціально-економічних, екологічних питань, соціального захисту населення, що веде до консолідації суспільства, підвищення рівня довіри населення до інститутів влади, формування чіткої громадської думки та громадянської позиції членів суспільства [130; 135; 139; 149; 191]. Існування в Україні багатючих надр, родючих черноземів, дивовижних природних здравниць є безперечною

позитивною основою для формування нової системи ціннісних орієнтацій, але в сучасному постіндустріальному суспільстві більше ціннюються засоби організації суспільства. Дослідження останніх років доводять, що інтеграція України в західну цивілізацію можлива, але за умов набуття державою і суспільством цивілізаційних якісних характеристик.

Процес інтеграції політичних цінностей сучасної України в систему загальнолюдських цінностей було розпочато у 90-і роки ХХ ст. зі здобуттям країною національної незалежності. Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей в Україні пов'язане з відмовою від класового підходу до пізнання і оцінки суспільних явищ й кардинальним оновленням розуміння духовної основи розвитку людського життя, ідеологічного мислення і норм практичної діяльності [186, 4–46]. Таке визнання пов'язане з рухом людства від ізоляції і замкненості його суспільностей до єдності й цілісності. Воно, безперечно, являє собою об'єктивну тенденцію історичного розвитку.

В останні десятиліття ХХ й на початку ХХІ століття спостерігається стійка тенденція до поглиблення інтеграції світу зі збереженням його різноманітності. Більшість країн, що стали на шлях економічної і політичної модернізації, здійснили суттєвий прорив до сучасного цивілізованого розвитку. Інтеграція зумовлює діалог різних цивілізацій, культур, ставить на порядок денний проблему пошуку загальнолюдських підвалин для взаєморозуміння [176; 179]. Життя людини в новому для неї інтегрованому світі потребує постійного пошуку консенсусу, компромісів, поважного ставлення до людей з відмінними системами цінностей і поведінкою. Мистецтво співжиття в інтегрованому світі означає повагу до різних культурних традицій зі збереженням власної національної культури. Відтак, загальнолюдська ціннісна орієнтація є природнім процесом, відповіддю на виклик часу.

Одним із спонукальних чинників, що сприяв усвідомленню пріоритету загальнолюдських цінностей, є процес глобалізації. Необхідність подолання проблем, конфліктів, пов'язаних з цим процесом, спонукає до співвіднесення внутрішньо-державних перетворень із загальнолюдськими масштабами.

Проблеми життєзабезпечення суспільства в сучасних умовах тісно пов'язані з проблемами світових ресурсів, що потребує врахування потреб співжиття на рівні усього людства. Поряд з цим, однією з гострих проблем глобалізаційного характеру є необхідність збереження людської особистості в умовах підвищеної динаміки розвитку постіндустріального світу. Різкі зміни в характері буття всього людства (екологічна небезпека, проблеми тероризму, інформатизація) зумовлюють необхідність швидкого прийняття важливих рішень, усвідомлення різних соціальних програм і культурних традицій, що значною мірою ускладнює людську поведінку. Егоїстичне прагнення використати глобальні технології для задоволення локальних (державних, національних, корпоративних) інтересів ставить людство перед загрозою самознищення.

Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей потребує нової ієрархії ціннісних установок і орієнтирів. Локальні цінності в рамках цієї ієрархії не поглинаються загальнонаціональними цінностями, а лише обмежуються певною сферою. Будь-які цінності локального порядку мають повне право на існування, однак вони не повинні абсолютизуватися. Домінування локальних цінностей поза загальнолюдськими є особливо небезпечним у політичній сфері. Воно, як правило, призводить до диктату політики і політичної ідеології над усіма сферами суспільного життя, що включає філософію, мораль, мистецтво, науку, економіку, сім'ю, побут та ін.

Виправдання локальних, суб'єктивно визначених ціннісних установок через політику є особливою формою тоталітарного мислення, що ґрунтується на моністичному сприйнятті усіх проявів людського життя [31, 40–51]. Таке мислення здатне сформувати (в тому числі в головах людей, які приймають політичні рішення) спотворені уявлення щодо прийнятності авторитарних форм як засобу модернізації суспільства, держави [35, 69–84]. За цих умов втрачається розуміння соціальної ціни реформаторських зусиль і з'являється виправдання ролі насилля, жорстких схем державного управління в сучасному розвитку [37, 96–105].

Груповий детермінізм, націоналізм, які практикуються в якості свідомо

обраних пріоритетних цінностей, нерозривно пов'язані з насиллям. Мотивація майбутнього розвитку домінуванням у минулому насилля як засобу історичного поступу в сучасних умовах є невиправданим і неприпустимим. Тим паче, що в минулій історії можна знайти немало форм ненасильницьких соціально-політичних дій (від гандизму до «помаранчевої революції»). За основу політичної діяльності слід прийняти тезу, що в суспільстві не існує таких суперечностей, які б розв'язувалися виключно насильницькими методами. Це стосується не лише територіальних спорів, конфліктних, кризових ситуацій, а й масштабних переходів суспільства від одного до іншого стану. Отже, насилля народжує тільки насилля, його аж ніяк неможливо трансформувати в суспільне благо, від нього можна й необхідно лише відмовитись.

Важливою для України проблемою є ефективне і органічне поєднання національних цінностей із загальнолюдськими. Виходячи з того, що нація є історично своєрідною формою переходу від особливого до всезагального, варто не вбачати в ній раз і назавжди застиглу субстанцію, а мислити її, виходячи з необхідності здійснення зазначеного переходу. Нація являє собою соціокультурну спільність, яка не зводиться до суто етнічних особливостей. До національної культури люди прилучаються індивідуально, через процес соціалізації, який здійснюється в рамках певної спільноти [213]. Саме з об'єднання індивідів на спільній основі виникає громадянське суспільство. Останнє, своєю чергою, формує в окремої особистості риси відкритості по відношенню до інших ціннісних систем, усвідомлення своєї не тільки національної, а й загальнолюдської приналежності.

Україні для того, щоб стати цивілізованою країною, недостатньо створення правової держави і ринкової економіки. Необхідно подолати межу, яка окреслює існування людей в якості лише етнічної спільноти. Вихід на широкий шлях людської цивілізації не означає заперечення нації, а, навпаки, робить можливим її існування. Бути українцем по крові й по культурі – це принципово відмінні риси. Національна культура для кожного народу є засобом прилучення до надбань людства. З цієї точки зору цивілізація як ціннісна основа

вселюдського поступу означає входження народу через власну національну культуру в спільну сім'ю народів, включення себе у загальносвітовий демократичний процес.

Крайні форми націоналізму, які абсолютизують етнічні відмінності, свідчать не про наявність, а, навпаки, про відсутність розвиненої нації. Ставлення інтересів нації вище інтересів окремої людини, особистості засвідчує неподоланість комплексу національної неповноцінності, слабкість і незавершеність національного розвитку, пріоритет етнічного перед національним. Здорова нація повинна займатись пошуком спільних рис у себе та представників інших країн, цивілізацій, культур [114; 115; 117].

Проголошення пріоритету загальнолюдських цінностей у масовій свідомості українського суспільства досі сприймається неоднозначно. Причини цього слід шукати в багатовіковій історії країни, яка перебувала переважно в умовах колективістської свідомості, бюрократичної опіки, попрання прав людини. Проголошення будь-яких цінностей залишається зовнішньою і формальною дією, якщо воно не забезпечується відповідними стилем життя, поведінкою соціальних суб'єктів, державним устроєм. В цьому контексті В. Корнієнко слушно зазначає: «На шляху наближення до ідеалу соціально-правової держави в Україні, очевидно, повинні змінитися відносини між державою й особистістю: потрібно формувати психологію громадянина, а не підданого» [94, 21].

Розвиток цінностей, апробованих світовою культурою, означає впровадження духу змагальності у сфері духовної творчості й розвитку матеріальної культури, конвергенції ідей і досягнень на базі загальнолюдських інтересів. Існує глибинний внутрішній зв'язок між ідеєю пріоритету загальнолюдського і демократизацією суспільного життя, що включає багатопартійність, плюралізм думок, прагнення до консенсусу, відмову від насильницького розв'язання соціально-політичних конфліктів. Відкритість суспільства означає, перш за все, відкритість до світу, що дозволить швидше подолати Україні відставання від передових у технологічному відношенні країн,

залучення новітніх досягнень людської цивілізації.

Розуміння загальнолюдських цінностей на понятійному рівні означає певні спільні для всіх історичних епох умови життєдіяльності людей і форми людського співжиття, які відображаються у всезагальних вимогах, гуманістичних принципах. Складність інтегрування національних цінностей у загальнолюдські полягає в тому, що загальнолюдське найчастіше не лежить на поверхні, воно приховане не тільки від повсякденної, а й від теоретичної свідомості. У своєму повсякденному житті люди схильні фіксувати не те, що їх об'єднує, а те, що відділяє. Зазвичай, усвідомлення людьми свого інтересу не виходить за рамки соціальної чи національної групи, до якої вони належать. Звідси, загальнолюдські цінності слід розглядати лише як ідеальну форму, якій мають відповідати ті форми людського життя, які здатні реально об'єднати людей. Заклики до об'єднання, до всесвітнього братства ніким не будуть почуті, якщо їм нічого не відповідає в реальному житті, або якщо вони суперечать загальному поступу людської цивілізації.

Конкретний зміст загальнолюдського в його сучасному розумінні має відповідати наступним вимогам: 1) бути значимим для кожної людини; 2) не розділяти, а об'єднувати людей; 3) перебувати в річищі людської цивілізації. В цьому сенсі особливе значення має визнання на загальнолюдському рівні абсолютної цінності людської особистості, індивідуальності. Розуміючи індивідуальне як всезагальне, слід подолати в національній культурі прагнення підігнати людей під певні загальні й обов'язкові для всіх правила і настанови. Слід розкрити індивідуальний сенс всезагального й наповнити його конкретним змістом. Шляхом до досягнення єдності й згоди між народами є визнання індивідуального сенсу в якості всезагального. В цьому контексті одним з головних надбань цивілізації є права людини, в яких закріплюється звільнення людини від будь-яких форм особистої залежності, рівність перед законом.

З виникненням правової держави будь-яка форма особистої влади одних людей над іншими фіксується громадською думкою і суспільною свідомістю як порушення прав людини. Права людини є основою вільного підприємництва,

ринкового господарства, умовою вільної діяльності в усіх сферах людського життя. Отже, визнання і використання світовим співтовариством основних прав людини є шляхом до досягнення єдності і згоди між народами. Таке визнання не повинне мати ніяких виключень: будь-яка поступка на користь того чи іншого прояву націоналізму, расизму, класової переваги, ідеологічної чи релігійної нетерпимості може бути витлумачена як відступ від загальнолюдської моралі, злочин перед людством. В основу моралі і права, які претендують на загальнолюдську значимість, має бути покладено визнання безумовної цінності кожного людського індивіда, незалежно від місця його проживання, соціального становища, національного походження, партійної приналежності й віросповідання.

В сенсі формування загальнолюдських цінностей важливою проблемою є необхідність гармонізації свободи і рівності. Фактична, істинна рівність означає рівність не в матеріальному, а в духовному надбанні людей, коли кожному реально належить все те, що належить іншому. Така рівність виключає поділ багатства між людьми, але передбачає доступність цього багатства кожному. До тих пір, поки люди будуть зайняті поділом речей і грошей, вони ніколи не будуть рівними. Світовий досвід засвідчує, що гармонізація суспільних відносин можлива на основі соціального партнерства. Особливо це стосується утвердження тенденції, що проявляється в індустріально розвинутих країнах, «до переміщення центру тяжіння політики соціального партнерства з національного на галузевий та місцевий рівні – це дає змогу більш адекватно врахувати як специфічні галузеві, так і регіональні особливості соціального розвитку, що є особливо актуальним для України» [182, 232].

Те, що відбувається в Україні сьогодні стосовно розуміння свободи й рівності є явищем тимчасовим, свого роду хворобою росту. Для бідного суспільства найбільш важливою проблемою видається рівність людей у розподілі матеріальних благ. Для багатого суспільства з високим рівнем життя на перший план виходить рівність людей у духовному розвитку і освіті, у творчій самореалізації й можливості жити у відповідності зі своїм особистим

покликанням і природними здібностями. За такого підходу рівність не заперечує свободу, а робить свободу кожного, як свободу особистого і безмежного розвитку. Визнання цінностей кожної людини, повага до її індивідуального вибору без тиску ззовні, захист її прав на самобутність здатні примирити всіх людей, стати основою для їх рівного діалогу і по-справжньому цивілізованого спілкування.

3.2. Формування ціннісної парадигми української молоді в процесі модернізації суспільства

Україна, як незалежна держава, що не так давно стала на самостійний шлях формування нових соціально-економічних, політичних, духовних орієнтирів, ідей, своїх мрій та сподівання значною мірою пов'язує з молоддю. Свідомість останньої формувалась уже в рамках незалежної демократичної держави, а отже потенціал сучасної молоді (фізичні та духовні сили, можливості) є тією суспільною силою, яка зможе в майбутньому розв'язати проблеми посттоталітарного суспільства (соціально-економічні, політичні, екологічні, національні та ін.). Необхідність визначення майбутнього нашої держави, політичних інтересів та пріоритетів, тенденцій її внутрішньої та зовнішньої політики зумовлює потребу в дослідженнях соціально-політичного становища та настроїв молоді, яка становить понад десять мільйонів – тобто п'яту частину населення держави (віком до 30 років) [133, 87]. Саме її представники через певний час стануть повноцінними членами суспільства та будуть представляти Україну в якості провідної верстви.

Первинна соціалізація сучасної української молоді відбувається в умовах її соціальної і духовної незахищеності. І причина тут не лише в тому, що це частина населення, яка поки що навчається або лише почала свою трудову, суспільно-корисну діяльність. Політична культура наших молодих сучасників формується в умовах трансформації, переосмислення духовних цінностей, норм, ідеалів та ідей, що становлять основу політичної культури, визначення пріоритетних напрямків розвитку держави [24, 67–71]. Цей процес супроводжується розчаруванням у попередній системі ціннісних орієнтацій, втратою й зневірою в ідеали та цінності, що нав'язувались нашому суспільству впродовж десятиліть, а також відсутністю нової ієрархії ціннісних орієнтацій внаслідок страху перед невідомим, майбутнім, соціальної апатії. Як результат, виникають розлам суспільства, духовне зубожіння нації – риси значно меншою мірою характерні для попереднього покоління – батьків, які є «носіями певних

норм, традицій даної культури» [142, 81]. Нинішня ситуація характеризується розривами в механізмі наступності. Молодь відмовляється від усього минулого, не сприймає позитивного досвіду батьків [173, 24–30]. Все вищезазначене впливає не лише на формування політичної культури теперішньої молоді, а й на майбутній культурно-духовний потенціал нації. Соціально-політична криза найбільш гостро відчутна в молодіжному середовищі ще й через відсутність сучасного позитивного досвіду життєдіяльності в умовах соціально-економічної і духовної стабільності [72].

Соціально-економічна нестабільність сучасного перехідного суспільства, правова незахищеність населення, динамічні зміни в політичній системі держави негативно позначаються на процесі соціалізації окремої особистості [40]. При традиційній формі соціалізації вирішальний вплив на формування молодіжної свідомості мають засоби цілеспрямованого впливу. Розбудова суспільства еволюціонує з минулого та теперішнього і є перенесенням попередніх суспільних характеристик на його майбутнє. Адже традиція – це основа стабільності і стійкості суспільства. Та в сучасному світі швидкість проходження соціальних процесів призводить до того, що навіть у традиційних суспільствах за відносно короткий час відбуваються досить відчутні соціальні зміни. Люди живуть і діють у нових вимірах, за новими життєвими принципами, стандартними, в основу яких покладені інші цінності.

Реалії сучасного суспільного життя, з якими стикається молодь, дуже швидко змінюються. Зміни в суспільстві, своєю чергою, змушують адаптуватися до існування в сучасних умовах. Цю форму соціалізації називають інноваційною. В умовах українського суспільства ситуація ускладнюється тим, що зміни носять не поступовий, а різкий, інколи драматичний характер. За відносно короткий проміжок часу відбулися певні зрушення в соціальній структурі суспільства. По мірі становлення ринкових відносин вона ускладнюється, диференціюється, стає більш динамічною і перетворюється як на макро-, так і на мікросоціальному рівні. Складаються нові групи та прошарки, основою існування яких є недержавні форми власності; поступово втрачають значення і девальвуються

колишні і вступають в силу нові критерії диференціації і стратифікації суспільства; змінюється характер і зміст відносин у середовищі груп, між групами і соціальними інститутами; зростає конкуренція з приводу розширення доступу до матеріальних, соціальних і культурних благ на основі влади і впливу в суспільстві. Але якщо інноваційна адаптивність відривається від певної суспільної сталості, тоді вона втрачає свою функцію забезпечення виживання, пристосування, втримання на плаву, збереження в умовах, що динамічно змінюються.

Нові явища, окрім того, що вони сприяють виробленню нових соціальних якостей, певною мірою дестабілізують суспільне життя, негативно його забарвлюють доступністю, розповсюдженням і легалізацією девіантних форм поведінки. При цьому традиційні норми і цінності набувають форми штучних, відбувається різке падіння авторитету держави та її інститутів, соціалізація молоді супроводжується боротьбою традиційних і сучасних стереотипів поведінки, результати якої фіксуються в сукупності соціальних орієнтацій і установок. Традиційна та інноваційна соціалізація органічно з'єднуються в двох основних формах соціалізації: первинній і вторинній. Вирішальне значення для долі індивіда і суспільства має первинна соціалізація, завдяки якій закладається традиційна ціннісна основа певного суспільства. Вторинна ж соціалізація є «набуттям специфічно-рольового знання, коли ролі прямо чи опосередковано пов'язані з розподілом праці, і являє собою інтерналізацію інституціонально обґрунтованих підсвітів» [79, 6].

Розбіжність між інноваційною та традиційною формою соціалізації вносить специфічні зміни і у характер співвідношення між двома її основними формами. В нашому випадку первинна та вторинна соціалізації створюють окремі «світи», між якими існує значна розбіжність і неузгодженість. Тому соціалізація в молодому віці зазвичай починається з метою радикальної трансформації суб'єктивної реальності індивіда. Процес соціалізації перетворюється на процес псевдосоціалізації. Молода людина демонструє високий рівень сформованості загальнолюдської системи цінностей, з якими

вона себе ідентифікує і які вважає підґрунтям своїх вчинків. Насправді ж, ці цінності окремою системою знаходяться у свідомості людини на рівні розуміння їх обов'язковості, тобто, на «теоретичному» рівні, і відокремлено від практичного застосування. Вони використовуються у взаємовідносинах з найближчими людьми і плануються до використання в майбутньому, коли будуть сприятливі умови, разом з усіма іншими. В основі ж реальної поведінки людини лежить зовсім інша система цінностей – для повсякденного використання, тобто «практична».

Зазначена система цінностей теж відособлено знаходиться у свідомості людини, але вона обумовлюється і формується умовами життя, «віддзеркалює» суспільні відносини (як людина їх відчуває). Тому молода людина сприймає цінності, що складають дану систему, як чужі, суспільні, вона не ідентифікує з ними власне «Я». Вона їх визначає для себе як тимчасові, якими вона поки що повинна користуватися – до кращих часів. Ці цінності починають застосовуватися у відносинах з іншими людьми. Але розділити світ тільки на близьких і сторонніх неможливо, тому в реальній поведінці юнак або дівчина «по ситуації» може регулювати дозу застосування «теоретичних» і «практичних» цінностей. Тобто, у свідомості молоді в умовах кризових явищ виникає дихотомія двох «окремих світів»: «родинного» і «суспільного», «власного» і «чужого», «теоретичного» і «практичного», що фіксується на емпіричному рівні. Співіснування і пристосування названих «світів» можна узагальнити в наступних моделях [190, 272]:

1. «Свій серед своїх, чужий серед чужих», коли молода людина зупиняється на образі світу, що створився у процесі первинної соціалізації, і визначає його для себе як єдиноіснуючий. Вона комфортно відчуває себе серед близьких людей, в колі друзів, які відповідають її стандартам. Інші світи вона сприймає як «чужі» і «неправильні», із осудом ставиться до них і намагається відмежуватися від них.

2. «Чужий серед своїх, свій серед чужих». В цьому випадку основою особистості стає світ, засвоєний через вторинну форму соціалізації. Батьки,

найближчі друзі з часом стають чужими і незрозумілими, а чужі, сторонні люди стають своїми, бо вони краще розуміють, ніж свої близькі.

3. «Свій серед своїх і свій серед чужих». Для розуміння поведінки цієї групи молоді якнайкраще підходить крилатий вислів: «У Англії немає друзів чи ворогів, в неї є свої інтереси». Життя цих людей схоже на гру, вони вільно почувають себе як серед «своїх», так і серед «чужих». Для них взагалі різкої межі між цими поняттями не існує. Вони навчилися співіснувати в обох світах, діючи «за ситуацією». За цих умов цілісні особистісні структури комбінуються з набору варіативних моделей діяльності в різних сферах і в процесі ієрархізації пріоритетних напрямків соціалізації.

Молодь намагається вижити в світі, що швидко змінюється, і розвиває здатність пристосовуватись до будь-якої ситуації. В неї формується здатність швидко все переоцінювати, гнучкість, пристосовуваність, хитрість. Існування у двох протилежних світах одночасно веде до невизначеності свого дійсного «Я», тобто до безпринципності, особистісної деградації. Тоді замість конформності, як підсумку успішної соціалізації, узгодження із суспільними нормами йде через такі механізми соціалізації як конформізм, акомодация та соціальна мімікрія, як засоби пристосування з метою виживання та самозбереження. Така ситуація приводить до того, що ціннісна система молодих людей набуває рис амбівалентності. Цінності «життя» молоді перетворюються на цінності «існування і виживання», поведінкові моделі характеризуються схильністю до девіації. Відбувається відторгнення молодого покоління від культурно-історичних цінностей.

Трансформація суспільного життя вивела на перші місця цінності особистісного рівня, які забезпечують власні потреби та комфортне самопочуття (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1.

Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети: «Чого найбільше Ви хотіли б досягти в житті?»

	Серед всіх опитаних	Вікові групи
--	---------------------	--------------

		15-17 років	18-24 роки	25-30 років
Сімейного щастя	73	65	75	75
Зробити кар'єру	39	49	45	25
Бути вільним та незалежним у своїх рішеннях та вчинках	33	26	32	38
Мати можливість реалізувати свій талант та здібності	29	27	28	32
Багатства	28	29	30	25
Принести користь своїй країні	12	12	10	14
Спокою та можливості ні в що не втручатися	12	7	11	16
Стати кваліфікованим спеціалістом	10	9	13	8
Влади	5	9	6	2
Слави	3	10	1	-
Важко відповісти	3	5	2	5
Нічого	0,3	1	0,2	0,3
Інше	0,7	1	1	0,2

Так, за результатами соціологічних досліджень, здійснених Українським інститутом соціальних досліджень разом з Центром «Соціальний моніторинг», у системі ціннісних переваг і орієнтацій сучасної української молоді безперечно першість посідають цінності мікрорівня (сім'я, родичі, кохана людина, друзі). Тобто у молодих громадян України формується якісно нове сприйняття навколишнього світу крізь призму насамперед особистих інтересів. Зокрема, за даними опитування, у вересні 1998 р. лише 5% респондентів зазначили, що найважливішим для них є необхідність зробити щось вагоме для народу й країни [148, 47]. Причому з віком більш бажаними стають прагнення до спокою та бажання ні в що не втручатися, що свідчить про зростання питомої ваги тих молодих людей, які пасивно спостерігають за суспільними процесами.

Соціологічні дослідження свідчать (див. табл. 2.2.2), що здоров'я,

професійна освіта, кар'єра, гроші та сім'я – основні складові життєвих цінностей сучасної молоді. Пріоритет тих чи інших цінностей залежить від віку, освіти, соціального статусу молодої людини та її життєвих можливостей. Крім орієнтацій на матеріально-індивідуалістичні цінності серед сучасної молоді усе частіше спостерігається спрямованість на загальнолюдські цінності: щастя, кохання, взаєморозуміння, створення родини. Більшість з них вважає, що створення сім'ї необхідне для того, щоб жити з близькою, дорогою людиною (76%), народжувати дітей (74%). Благополуччя власної сім'ї респонденти у першу чергу пов'язують з високим рівнем матеріального добробуту (53%), далі – з відсутністю конфліктів, скандальних ситуацій (47%), негативних явищ (алкоголізм, наркоманія – 40%), з відвертими та щирими стосунками (42%). Деякі соціологи вважають, що «негативізм перетворився на домінанту масової свідомості, де сформувалася достатньо стійка тріада оціночних характеристик: незадоволеність, недовіра, невпевненість. Для більшості населення характерна незадоволеність своїм становищем у суспільстві. Людина відчуває себе незатребуваною за нових соціальних умов, і соціальна незатребуваність породжує деморалізацію та соціально-політичну пасивність, небажання брати участь у чужих для неї суспільних явищах» [45, 127-128].

Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети: «Що, на Вашу думку, сьогодні є для молоді найважливішим у житті?» (Респонденти могли обрати до трьох варіантів відповідей, тому сума відповідей перевищує 100%, вересень 1998 р.).

Таблиця 3.2.2

Розподіл відповідей респондентів на запитання анкети: «Що, на Вашу думку, сьогодні є для молоді найважливішим у житті?»

	Серед всіх опитаних	Чоловіки	Жінки
Бути здоровим	51	47	55
Зробити кар'єру	41	44	37
Гроші	40	44	36
Отримати достойну	31	26	37

освіту, професію			
Створити сім'ю	29	29	29
Взяти від життя більше задоволень	21	24	18
Любов	18	15	20
Щоб не було війни	16	11	21
Віра в Бога	6	5	7
Зробити щось вагоме для свого народу, майбутнього країни	5	6	4
Інше	1	1	1

Такий результат опитувань констатує наявність серйозних соціальних проблем у житті молодих громадян, які і впливають на формування їх ціннісної парадигми.

За даними багатьох соціологічних досліджень у нинішніх умовах молоде покоління найбільше стурбоване економічними проблемами [148, 49]. Проведені опитування молоді в травні 2000 р. Українським інститутом соціальних досліджень виявили, що 60% юнаків і дівчат непокоїть загальне падіння рівня життя, а більше половини з них – незадовільне становище економіки в цілому. Молодь виокремлює як найважливіші й деякі інші проблеми, зокрема більше половини респондентів турбує високий рівень злочинності, а відсутність нормальних можливостей для навчання – більше третини. Але найбільше (62%) молодих громадян непокоять проблеми працевлаштування.

Більшість молоді, у тому числі й ті, хто навчається, сьогодні прагне працювати й мати власні джерела існування. Протягом 1999 року третина молоді намагалася влаштуватися на роботу, проте пощастило лише 40% з них, адже головною ознакою становища молоді на ринку праці залишається диспропорція між пропозицією робочої сили та попитом на неї. Причому безробіття перш за все уражає молодь, від якої вимагають стаж роботи. Парадоксальна ситуація. Надзвичайно складною для вирішення є також проблема забезпечення молоді житлом. На сьогоднішній день практично не виділяється житло для молоді за рахунок державного чи місцевих бюджетів, а через низькі доходи його придбати

неможливо. Отже, потрібно розробити і впровадити реальні механізми забезпечення житлом молодого покоління.

Молодь занепокоєна станом свого здоров'я, що ускладнюється недоступністю якісного лікування. Вітчизняна медицина постійно недофінансовується, більшість медичних послуг є платними. Матеріальне становище молоді не дозволяє значній її частині як отримувати дорогі медичні послуги, так і забезпечити якісний рівень життя з відповідним харчуванням, відпочинком, житловими умовами тощо. Український інститут соціальних досліджень наводить невтішні дані, які показують високий рівень постаріння українського суспільства й відносно низьку чисельність молоді (на 1999 рік) і, як наслідок, – досить низький рівень народжуваності протягом майже 4-х десятиріч. Викликають також занепокоєність дані про стан здоров'я сучасної української молоді, який значно погіршився (на початок 2000 р. нараховувалось понад 30000 осіб хворих на ВІЛ/ СНІД, переважно молодого віку), зростання злочинності і правопорушень у молодіжному середовищі (в 1999 році виявлено 161 тис. молодих людей, які підозрюються у скоєнні злочинів) [166].

Виходячи із зазначеного, в сучасних умовах, крім використання комплексу санітарно-гігієнічних, протиепідемічних та організаційних заходів, спрямованих на боротьбу та профілактику інфекцій і неінфекційних хвороб, фінансування державних, національних та галузевих програм щодо запобігання і боротьби з багатьма хворобами і активного їхнього впровадження, особливої уваги потребує пропаганда та формування здорового способу життя в молодіжному середовищі. Нагальної реалізації потребує комплекс заходів як на загальнонаціональному, так і на рівні регіонів щодо формування дбайливого ставлення молодого покоління до свого здоров'я як до однієї з найбільших цінностей.

Ще однією важливою складовою, яка впливає на формування цінностей сучасної молоді, є стан освіти в Україні, що засвідчує декілька нагальних проблем. По-перше, це непрозора система вступу до навчальних закладів. По-друге, якість цієї освіти. І, по-третє, працевлаштування за спеціальністю. Освіта,

як зауважує А. Асмолов, веде за собою розвиток суспільства, з її допомогою держава творить сама себе. А «людині, якщо вона повинна стати людиною, необхідно отримати освіту» (Я.Коменський) [77, 19]. Адже основна функція освіти в соціалізації людей, в прилученні до базових цінностей, досвіду попередніх поколінь (знання, навички, вміння, технології як складові культури) у відтворенні їх ментальності.

На жаль, освіта все більше перетворюється на індустрію знань (економіка освіти), яка відтворює і поглиблює соціальну нерівність. Відбувається подальша диференціація освітніх шансів за стартовим потенціалом (здібностями і можливостями навчання). Освіта має стати механізмом відтворення історичного здоров'я нації, її культури, кадрового потенціалу наук і самої освіти. Вона, крім усього іншого, є одним з механізмів подолання «кризи родини» і «кризи здоров'я» нації. Освіта повинна розглядатися не як процес, система чи результат, а як самодостатня цінність. Мета «інноваційного» навчання, на відміну від «традиційного», навчити особу вчитися за будь-яких обставин, підготувати її до життя в мінливому, неоднозначному, з багатоманітними зв'язками світі, раціонального вибору в складних, непередбачуваних ситуаціях. Молодому спеціалістові необхідні лідерські якості (але не амбітність), самоменеджмент, соціальна мобільність і відчуття власної гідності. Вчити треба, виходячи з поваги до природних можливостей людини, а в результаті молодь має стати здатною відповідати і за власний, і за суспільний добробут.

Значна кількість представників молодого покоління не відчуває гордості за належність до України, за український народ. Так, за результатами опитування молоді віком 15-28 років у травні 1997 р. 23% респондентів не пишаються або «скоріше, не пишаються», що є громадянами України. Опитування в жовтні наступного року виявило такий розподіл відповідей на запитання «Чи хотіли б Ви народитися та жити в іншій країні?»: 41% респондентів відповіли ствердно, 36% – заперечно, а 23% – вагалися із відповіддю на це запитання. Причому серед наймолодшої вікової групи опитаних (15-17 років) розподіл відповідей становив відповідно 48, 28 і 24%. [132, 29]. Зрозуміло, що не лише матеріальні

негаразди спричиняють такі настрої серед молоді. Вочевидь, даються взнаки порушення спадковості поколінь, прогалини у вихованні дітей та підлітків у сім'ї, школі, низькопробна масова культура Заходу, недостатня робота щодо збереження та відродження народних традицій, надмірна комерціалізація сфери дозвілля, культури.

На формування духовних цінностей людей впливає релігія. В Україні відбувся перехід від масового атеїзму до широкого розповсюдження як традиційних релігій, так і різних нетрадиційних для нашого народу релігійних об'єднань. Це, звичайно, позначається і на соціалізації молоді. Наведемо результат опитування, проведений серед студентів на будівельному факультеті Київського національного університету будівництва та архітектури: 93% опитуваних зазначили, що сповідують православ'я, 7% не визначилися з відповіддю, до віруючих людей себе відносять – 15% (повністю згоден), а 85% коливаються (більше згоден, ніж не згоден). Постійно відвідують церкву лише 14% опитаних. Тобто існує суттєвий розрив між віднесенням себе до певної релігійної конфесії та усвідомленням себе віруючою людиною (табл. 3.2.3) [189, 116].

Таблиця 3.2.3

Православний	93%
Не визначилися з віросповіданням	7%
Віруючий	15%
Більше віруючий, ніж невіруючий	7%
Постійно відвідую церкву	14%
Інколи відвідую церкву	50%
Ніколи не відвідую церкву	8%
Часто відвідую церкву	14%
Час від часу відвідую церкву	14%

Що стосується ставлення молоді до процесів, які відбуваються в релігійній

інституції, то було отримано такі статистичні дані (у відсотках) (табл. 3.2.4) [189, 117].

Як бачимо, молодь усвідомлює, що перехід від масового атеїзму до широкого розповсюдження релігійності зумовлений переважно даниною моді (більш згодні 36% та повністю згодні 36% опитуваних), ніж переконаннями громадян. Про це свідчить і те, що більшість опитаних згодні з думкою, що раніше «якість» віри відповідала її зовнішнім проявам (наприклад, якщо ходиш до церкви, то ти віруючий), а зараз це не є критерієм справжності віри (більш згодні, ніж ні 44%, повністю згодні 21% опитуваних). Спостерігається також певна байдужість до змін, що відбулися у релігійній інституції – 43% опитуваних не визначилося стосовно твердження: «Мені не подобається, що раніше усі були атеїстами, а зараз раптово стали віруючими».

Таблиця 3.2.4

(1 – зовсім не згоден; 2 – більше не згоден; 3 – не визначився; 4 – більш згоден, ніж не згоден; 5 – повністю згоден).

	Твердження анкети	1	2	3	4	5
1	Мені не подобається, що раніше усі були атеїстами, а зараз раптово стали віруючими	7	7	43	14	29
2	Перехід до релігійності – це свідомий вибір чи данина моді?	0	7	21	36	36
3	Раніше «якість» віри відповідала її зовнішнім проявам (наприклад, якщо ходиш до церкви, то ти віруючий), а зараз це не є критерієм справжності віри	21	7	7	44	21

4	Релігія має бути невід'ємною складовою частиною життя будь-якого суспільства	14	14	21	30	21
5	Добре, коли існує кілька релігійних конфесій, бо тоді можеш обирати ту церкву, яка відповідає твоїм поглядам	7	14	21	51	7
6	Лише одна церква (релігійне об'єднання) може бути вірною (має право на визнання)	7	37	7	21	28
7	Саме через релігійний плюралізм отримали розквіт різні деструктивні культу (наприклад, «Біле братство»), тому краще його зовсім не було б	7	14	28	0	51
8	Це погано, коли людина з якихось причин змінює своє віросповідання, переходить з однієї релігії до іншої	28	7	44	14	7
9	Мені було б цікаво відвідати інші релігійні конфесії, послухати там проповіді або лекції	28	28	23	14	7
10	Екуменічний рух (тобто рух, який прагне об'єднати християнські церкви) – це вихід із релігійних протиріч	7	0	36	43	14

Отже, відбувається процес секуляризації сучасної української молоді. Секуляризація (від лат. *saecularis* – світський) – це процес звільнення від релігійного, сакрального, який пов'язаний із зменшенням впливу релігії на духовність та суспільні відносини. Це означає, що суспільство все більше схиляється до того, аби розглядати життя у відриві від будь-якого зв'язку з Богом чи релігією. Відбувається поступове розмивання віри у надприродне; в уявленнях людей все, що відбувається, обмежується лише цим світом та емпіричним досвідом. Релігійними цінностями частіше за все нехтують, а церква як інститут втрачає свій вплив у суспільстві (лише 30 % опитуваних більш погодилися, ніж ні, із твердженням, що релігія має бути невід'ємною складовою життєдіяльності будь-якого суспільства). Секуляризована людина, як і суспільство в цілому, може не відкидати релігію свідомо, але у повсякденному житті релігія відіграє все меншу роль.

Як показало дослідження, людина може вважати себе православною (це

вказало 93 % опитаних), але невіруючою (лише 15 % вказало, що вважають себе віруючими). Типова секуляризована людина формально відносить себе до якоїсь релігії, але не виконує її вимог (або іноді формально може їх виконувати, наприклад, відвідувати церкву по святах – інколи відвідують церкву 50% опитаних). Для таких людей релігія на практичному рівні повсякденного досвіду перестала бути актуальною. Моральність для секуляризованої людини трансформується в соціальний договір. Те, що визнається всіма членами групи, є критерієм оцінювання будь-якої поведінки в її середовищі. Суспільство формує свої моральні норми та принципи, а також власне розуміння істини на основі певних соціальних та економічних потреб. Якщо щось приносить користь і практикується досить великою кількістю людей, то це визнається і навіть заохочується. Переконаність у тому, що все відносно, заперечує існування будь-яких об'єктивних моральних норм та принципів, покликаних контролювати розвиток суспільства [207, 173–180]. Замість того, щоб говорити про істину, секуляризовані люди говорять про «істинне для вас».

Моральні почуття людини виражають їх ціннісно-світоглядні настановлення. Моральні почуття сучасної молоді вивчалися за допомогою комплексного дослідження серед студентів вищих навчальних закладів міста Кіровограда. У дослідженні вивчалися такі аспекти психології моральних почуттів – сорому, сором'язливості, провини й совісті: загальне значення моральних почуттів, статево-вікові особливості моральних почуттів; суб'єктивні чинники (причини, джерела, рівень усвідомленості); диференціація та ідентифікація моральних почуттів; виявлення рівнів моральної свідомості; феноменологія моральних почуттів; структурно-компонентний склад моральних почуттів; культурно-історичний зміст моральних уявлень.

Вивчення значення різних моральних почуттів для випробовуваних полягало у з'ясуванні значущості й реально-прагматичної корисності моральних почуттів. Оцінки загальної значущості совісті для себе (77,3%) й інших людей (87,3%) у два – три рази перевищують сумарну значущість решти моральних почуттів (сорому, сором'язливості й провини), а оцінки корисності совісті для

інших людей (84,7%) й для себе (82,7%) в чотири – п'ять разів перевищують сумарну значущість сорому, сором'язливості й провини. Почуття совісті сприймається також як найменш «шкідливе» для інших людей (5,3%) і для самого себе (14,0%) порівняно з оцінками «шкідливості» решти почуттів (розташованих у діапазоні від 20% до 30%). Такі відповіді свідчать про унікальний статус почуття совісті у сфері моральних почуттів [60, 54–55].

Вивчення реальної й ідеальної репрезентації моральних почуттів у власному житті й житті інших людей засвідчило, що висока оцінка значущості почуття совісті для себе повністю узгоджується з високим бажанням наших респондентів бачити це почуття у поведінці інших людей. Емпіричні дані свідчать, що домінуючу роль у структурі почуття совісті відіграють духовно-екзистенційні почуття й цінності: людяність, справедливість, чесність, гідність, одухотворення, доброта, милосердя, вихованість, душевність, вірність тощо.

Для вивчення історико-культурного змісту соціоморальних відчуттів випробовуванням було запропоновано запитання: «Які почуття стали більше виявлятися у наш час порівняно з тим, як це було 10 – 15 років тому?» До переліку варіантів відповіді ми ввели 42 найменування почуттів: 21 позитивне, 11 негативних і 10 амбівалентних. В результаті експерименту виявилось, що наші випробовувані здебільшого обирали негативні й амбівалентні почуття та характеристики (даються середні показники): беззаконня – 57, байдужість – 56, агресія – 48, егоїзм – 42, заздрість – 38, брехня та обман – 35, злість – 34, «балдеж» – 34, діловитість – 34, тривожність – 33, ризик – 27, пасивність – 25, залежність – 23, депресія – 20, розгубленість – 16 [60, 60].

Серед перших 15 характеристик соціоморальних почуттів сучасного життя зовсім немає гуманістичних цінностей (духовність, щирість, культура, совість, добро тощо), а домінують радикально-негативні або «важкі» амбівалентні почуття. Слід додати, що хоча в переліку почуттів і якостей кількість позитивних моральних відчуттів та гуманістичних цінностей удвічі перевищувала кількість негативних та асоціальних характеристик, переважний вибір було зроблено на користь останніх. Це свідчить, що такий вибір далеко не випадковий, а глибоко

усвідомлений; він красномовно відображає справжнє бачення й розуміння нашими респондентами сучасної соціоморальної дійсності.

Набуття цивілізаційних норм і правил індивідуальної та суспільної поведінки, подолання молодіжного максималізму, нігілізму та екстремізму можливе при залученні молоді до активної суспільно-політичної діяльності. Процес становлення особистості громадянина, його громадянської, моральної, правової і, насамперед політичної, культури відбувається на основі системи їх ціннісних орієнтацій [20, 54]. Напередодні виборів – 2002 року «Молодіжна Альтернатива» провела опитування серед студентів провідних київських вузів. З'ясувалося, що більшість студентів свідомо ставляться до необхідності брати участь у виборах до Верховної Ради. На питання «Чи збираєтеся Ви брати участь у виборах?» – 29% відповіли «обов'язково», 2,49% – «скоріше за все», 9,5% – «скоріше за все, не братиму участь» і 4,5% – «не братиму». Своє небажання мотивували такими причинами: 2,3% – «політикою не цікавлюсь взагалі»; 2,5% – «не розбираюсь у відмінностях партій та кандидатів»; 1,8% – «моє життя від виборів не залежить»; 2,3% – «нікому не довіряю – ні лівим, ні правим»; 1,3% – «вибори нічого не змінять, бо Верховна Рада не має реальної влади»; 5,8% – «не бачу партій та кандидатів, які можуть змінити життя на краще» [27, 2-3]. На питання «Чи важливо для опитаних брати участь у політичному житті країни» – 45,5% молодих респондентів відповіли «скоріше, не важливо», 25% – «скоріше, важливо» і 9,% – «дуже важливо». На питання «Що для України зараз потрібно більше за все?» – 41 % відповіли «економічний добробут», 29,5% – «правова держава», 18,5% – «демократичні ініціативи». Тобто прагматичні цінності переважають і в загальнополітичних орієнтаціях молоді.

Що ж до зацікавленості політикою більшість опитаних відповіла позитивно – «дуже цікавлюсь» (49,38%) і «трохи цікавлюсь» (9,44%). Не дуже цікавиться політичним життям 32% респондентів. На питання «Чи згодні Ви, що участь у голосуванні дає Вам змогу впливати на ситуацію в країні?» більшість (50%) частково погодилися, не погодилися 19%, і повністю погодилися 20,25% [28, 2-3]. На питання, чи є українські партії інститутом громадянського

суспільства, через який народ захищає свої інтереси та впливає на владу, «так» відповіли 35,5%, «ні» – 46,6% молодих респондентів. Лише 3% вважають, що задекларовані цілі українських партій відповідають їх реальним цілям, 59% вважають, що така відповідність є «частковою», 27% – декларовані цілі реальним взагалі не відповідають. 48,4% опитаних вважають, що в Україні партії не виражають інтересів народу, а лише певної групи людей, 39,5% відзначають корумпованість партійних діячів, 16,3% вважають, що в Україні партії взагалі не мають реальної влади.

Щодо реального впливу існуючих партій на ситуацію в Україні 40% студентів вважають, що партії таки впливають на життя країни, не погоджуються з цим 14,32%, 16% вважають, що все вирішують олігархи, 11% переконані, що в Україні все вирішує Президент. Цікавими є відповіді на питання, чим керуються молоді виборці, голосуючи за ту чи іншу партію. Зважають на особисті якості лідера – 39,7%, керуються відгуками ЗМІ – 32,59%, відповідністю між задекларованими цілями та реальними справами – 25%, відповідністю партійної ідеології власним поглядам – 23,2%. Переважна більшість вважають, що партійна система таки повинна існувати, а лише 16% схиляються до того, що вона не потрібна.

На питання «У якій із громадських організацій ви берете участь?» – 29% студентської молоді відповіли, що не належать до жодної; 21% – що є членами профспілок (що теж зовсім не свідчить про громадську активність). До спортивного клубу належать 10,7%, до громадсько-політичного руху – 3%, до клубу за інтересами – 8,5%, до політичної партії – 6%, до екологічного руху – 3,5%, до громадської організації – 5,5%, до професійного об'єднання – 4,5%, до творчої спілки – 3%, до релігійних організацій – 7,3%. Отже, студентство не вирізняється високою громадсько-політичною активністю.

Неучасть молоді в громадських організаціях пояснюють декілька основних причин:

- 1) недовіра молоді до політики та сприйняття громадських організацій як політичних структур, які нічого не можуть змінити й існують лише заради

власної вигоди;

2) обмежене фінансування та незадовільна матеріальна база громадських структур, зумовлені зтяжним виходом з економічної кризи;

3) складне становище молоді на ринку праці та проблеми з житлом, що змушує її замислюватися насамперед про забезпечення свого майбутнього на особистому рівні;

4) недостатня освітня робота з молоддю в навчальних закладах, яка була б спрямована на усвідомлення нею необхідності її участі в суспільно-політичному житті країни;

Подолати пасивність молоді щодо участі в громадських організаціях можна наступним чином:

1) побудувати ефективну державну стратегію щодо проведення лекцій та семінарів для роз'яснення основ і цілей діяльності громадських організацій для різних груп молоді; започаткувати спеціальні рубрики і програми, присвячені цій тематиці, в засобах масової інформації;

2) забезпечити реалізацію законодавчих актів, які підтримують молодь та сприяють її участі в громадському житті країни;

3) розробити та втілити в життя програми, які сприятимуть зміцненню впевненості молоді у своєму майбутньому, зокрема у сфері працевлаштування та забезпечення житла молодим сім'ям;

4) залучити до роботи з молоддю в громадських організаціях кваліфікованих педагогів;

5) сприяти державними засобами більшій гласності в роботі громадських організацій, зокрема через надання допомоги в розповсюдженні безкоштовних буклетів та інших носіїв інформації про їхню діяльність.

В країнах перехідного типу неувага та байдужість до молодіжних проблем, політична, правова, економічна, соціальна, етична, ідеологічна занедбаність цієї сфери може виступати своєрідним «генератором бідності та соціальної відсталості» країни [26, 44].

В молодіжному середовищі спостерігаються розгубленість, дезорієнтація у

визначенні життєвого шляху, деформації у свідомості. Це підтверджують дані соціологічних досліджень. Вони показують низький рівень інформованості студентів про існування та діяльність молодіжних громадських об'єднань, покладання у вирішенні проблем лише на власні сили та недовіру до державних структур. Складна ситуація в процесі формування політичної культури молоді є наслідком загострення багатьох політичних, соціально-економічних проблем: низький соціальний захист, правова незахищеність, духовна криза суспільства, недостатня робота політичних рухів, партій в молодіжному середовищі, відсутність конкретних результатів у розв'язанні молодіжних проблем. Тому перш за все потрібно сконцентрувати зусилля державної молодіжної політики на вирішення наступних проблем: створення умов для розв'язання проблем матеріального забезпечення молоді та їхніх родин; забезпечення працевлаштування; доступність отримання якісної освіти; підвищена увага до здоров'я і можливостей його збереження та поліпшення; забезпечення житлом; подолання підліткової та молодіжної злочинності та інших антисоціальних проявів; виховання молоді, зокрема патріотичне.

Соціальні проблеми молоді мають стати підґрунтям у визначенні напрямів державної молодіжної політики. Сучасне політичне виховання молоді знаходиться на низькому рівні, порушений взаємозв'язок, діалог між поколіннями. Молодіжна політика нашої держави не виконує функції формування, розвитку культури суспільства. Молодь потребує цілеспрямованого поступового впливу з боку держави на формування політичної культури та свідомості, що сприятиме вихованню законослухняних, соціально корисних суб'єктів політичної діяльності країни. Цілеспрямований вплив на формування політичної свідомості юнаків та дівчат, яка ще необтяжена стереотипами й ідеологічними догмами, інтеграція молодих людей у процес розбудови національної державності залежать і від політичних організацій, які повинні залучати молодь до активної політичної діяльності (участь у політичних акціях, громадських структурах). Розробка державної молодіжної політики повинна проходити з урахуванням того факту, що лише активне включення молоді в

суспільно-корисну діяльність може сприяти створенню нового суспільства. Відсутність молоді в роботі політичних об'єднань та партій, рухів часто є показником їхнього занепаду [95].

Молодь є саме тією силою, яка здатна адаптуватися до нових змін швидше за інших, яка може спрямувати перетворення, що розпочалися, в те чи інше річище. Тому вивчення практики участі молоді в суспільних перетвореннях і взагалі в суспільному житті має стати одним із пріоритетних напрямків державної політики. Соціальна роль молоді постійно зростає. Це виявляється у проникненні представників молодіжних еліт у керівні структури економіки, політики, культури. Виходячи з-під жорсткого контролю, молодь дедалі активніше починає впливати на міжгенераційні стосунки в усьому суспільстві. Не випадково нині порівнюють підлітків то з дзеркалом, в якому суспільство може роздивитися свій критичний стан, то – з барометром, за яким можна судити, куди воно йде [30, 554]. За цих умов для суспільства важливо всебічно знати запити і потреби молоді генерачії. Виділення молоді як специфічного суб'єкта дає змогу виявити механізм формування самосвідомості українського суспільства в цілому.

Формування нового типу громадянина всесвіту, в якого сформовані навички співжиття людей на планеті Земля, принципи екологічної культури на основі національної спадщини та засвоєння досвіду попередніх поколінь є основною метою громадянської освіти в сучасній Україні. Зазначені зміни в системі освіти призвели до зростання ролі безперервної освіти, «яка допомагає пізнавати світ через поєднання широкої ерудиції із максимальним заглибленням у певну галузь знань; діяти, постійно вдосконалюючи професійну кваліфікацію й набуваючи індивідуальної здатності справлятися з нестандартними ситуаціями на індивідуальному та груповому рівнях» [53], реалізуватись особистості відповідно до своїх природних можливостей. Зміни торкнулись і постаті сучасного вчителя як творчої особистості, яка адекватно реагує на зміни, переймається загальнодержавними, загальнолюдськими проблемами, виховує відповідального громадянина з високим рівнем культури, що знає і поважає

права і свободи інших.

Актуальним питанням для сучасних науковців залишається визначення гуманістичних пріоритетів цивілізації на міцному, загальноновизначеному фундаменті, яким є сім'я, як провідник культурного і соціального розвитку суспільства та «явище комплексне, що включає в себе екологічну, біологічну, духовну, моральну, соціальну та економічну складові одночасно» [193]. Досягнення індустріального суспільства, можливості інформаційного виробництва розширюють можливості сімейного спілкування, розвиток відносин між близькими людьми, що безпосередньо відбивається на процесі соціалізації особистості, формуванні та передачі знань. З іншого боку, необхідно відзначити негативний вплив засобів масової інформації (телебачення, Інтернету) як носіїв часто псевдоцінностей, які займають чільне місце в свідомості підростаючого покоління, витіснивши традиційні джерела формування ієрархії цінностей (сім'я, церква, школа, громадські організації).

Юнаки і дівчата вже вільніше, ніж навіть рік-два тому, висловлюють свої думки, оцінки, симпатії, орієнтації. Молодим взагалі притаманне розмаїття уподобань і захоплень: з одного боку, юнацький максималізм, невтоленність бажань, вразливість душі, яка ще не стала зрілою, незборимий потяг до справедливості; з іншого боку – беззастережне захоплення вибриками моди, звичками і манерами чергового ідола, зміни поглядів, ідей та оцінок. В цьому плані варто зауважити роль засобів масової інформації, що втягують молодь в індустрію так званого шоу-бізнесу, який не лише розважає, а й виховує, формує певний тип особистості, чим користуються різні пропагандистські агентства (як державні, так і приватні). В результаті гігантського розвитку в сучасному світі засобів масової комунікації, швидкого і широкого напливу інформації, індивідуум дістає необмежені можливості вибору різних цінностей, норм і зразків, що не завжди відповідає інтересам суспільства в цілому [163, 216]. Головними об'єктами соціологічної пропаганди є цінності, що визначають характерні риси того чи іншого способу життя. Тому пильна увага приділяється моді, рекламі, ігровій і розважальній діяльності, тобто тим явищам соціального

життя, які легко вписуються в поле впливу засобів масової інформації.

Підвищення рівня освіти, практична орієнтація, гуманізація освітнього процесу, орієнтація на персоніфікацію навчально-виховного процесу визначаються як пріоритетні напрями розвитку сучасної громадянської освіти. Потреба в зміні змісту, форм і методів освіти виникла внаслідок розриву між потребами суспільного розвитку і можливостями соціуму, внаслідок усвідомлення необхідності формування нової системи постмодерністських цінностей. Сучасні дослідники стверджують значну роль громадянської освіти в процесі формування у людини життєвої необхідності демократії, яка робить її незворотною. Соціально-гуманітарна освіта займає визначальну роль у підвищенні загальної і правової культури людини. Розглядається громадянська освіта «як комплекс теоретичних знань про суспільство, політику, державу і право, а також як відповідні вміння і навички їхнього практичного застосування» [49].

Утвердження в суспільстві стійкої громадянської позиції молоді пов'язане насамперед із комплексом спеціальних заходів держави, спрямованих на створення сприятливих умов для розвитку підростаючого соціально активного покоління, його адаптації до суспільно значущої життєдіяльності, створення реальних умов, стимулів і конкретних механізмів, орієнтованих на реалізацію інтересів і потенційних можливостей молодих громадян. Ця діяльність як самостійний напрям соціальної політики повинна сприяти розкриттю їхніх здібностей, вибору життєвого шляху, підтримувати молодіжні організації, асоціації, які орієнтуються на консолідацію прогресивних суспільно-політичних сил, прагнуть до утвердження демократичних цінностей у суспільстві задля становлення молоді як самостійної й потужної соціальної сили з особливою самоідентифікацією. Основні особливості її формування, поряд з орієнтацією на вікові характеристики, пов'язані з конфліктом поколінь та генераційними потребами.

Саме під впливом зазначених причин виникла специфічна молодіжна субкультура з властивим їй відторгненням існуючих систем соціальних

цінностей. Тому важливо спрямовувати зусилля на адаптацію молоді до світу дорослих, до можливостей і потенціалу громадянського суспільства задля вирішення не лише генераційних, статусних та соціальних проблем, а й значною мірою для активізації участі молоді у громадській діяльності. Розвиток структур та інститутів громадянського суспільства, залучення громадян, особливо молоді, до організованих форм законної суспільної та громадсько-політичної діяльності є важливою складовою розвитку політичної культури та виразником ступеня інтегрованості громадян у політичне життя громадянського суспільства.

Висновки до третього розділу

Таким чином, здійснений в рамках третього розділу політологічний аналіз досліджуваної проблеми засвідчує, що досягнення в економічній і соціально-політичній сферах призвели до змін у духовній культурі індустріального суспільства та зміцнення постіндустріальних тенденцій в розвитку цивілізації. Процес модернізації, який проходить у постіндустріальній цивілізації, вимагає формування нової ціннісної парадигми, беручи за основу та узагальнюючи досвід попередніх цивілізацій. Досягнення в економічному житті, соціальна стабільність індустріального суспільства стали основою для побудови системи цінностей модернізованого суспільства, пріоритетом для якої є система загальнолюдських цінностей. Сучасне людство визначає цінними саму людину, її життя, здоров'я, гармонійне співіснування з природою. На зміну матеріальним цінностям прийшли цінності самореалізації та саморозвитку, визнання та повага особистої гідності, спілкування, важливого значення надається особистості, її унікальності та індивідуальності.

Сучасні дослідження ціннісної сутності людини розглядають її в контексті забезпечення свободи, самореалізації та самовибору особистості. Актуальними для сучасної людини стають наступні цінності: безпека (екологічна, гуманітарна, правова), свобода, відповідальність, знання, освіта. Інформація та знання в

період інформатизації людства, розвитку комп'ютерних технологій стають важливим ресурсом, пріоритетним напрямком розвитку економіки, володіння зазначеними цінностями. Уміння їх отримувати та використовувати сприяє визначенню соціальної ролі, місця людини в постматеріальному світі. Вирішенню екологічних проблем, які залишило нащадкам індустріальне суспільство, сьогодні також приділяється значна увага. Природа визначається як цінність, що вимагає від суспільства економного, бережливого ставлення до природних ресурсів, узгодження розвитку виробництва з необхідністю підтримання екологічної рівноваги.

Важливим залишається здатність світової спільноти до об'єднання («діалогу культур»), в процесі якого людство отримує шанс вирішити найболючіші загальнолюдські проблеми, визначити загальноцивілізаційні цінності та пріоритети. Зростання соціально-економічної стабільності суспільства, розвиток науки й техніки мають як позитивні сторони (боротьба з тяжкими хворобами, бідністю, безграмотністю та ін.), так і негативні – виникнення екологічних катастроф, порушення екологічної рівноваги, невинуватене використання природних ресурсів, загроза термоядерної війни, створення зброї масового знищення, що визначається сучасними вченими як глобальні загрози та проблеми загальнолюдського характеру.

Зміни в соціально-культурній сфері, в міжлюдських стосунках привели до формування нової парадигми – норм, принципів, цінностей, оцінок постмодерністського людства. Людство нестримно рухається до створення громадянського суспільства, яке передбачає формування правової, соціальної, демократичної держави, умов для громадянської консолідації та культурної толерантності; перетворення участі з конфліктної форми у форму конструктивного співробітництва урядів будь-яких рівнів з громадянами.

Формування громадянського суспільства, розробка нових соціально-економічних, політичних, духовних орієнтирів, шляхів розвитку, що орієнтовані на майбутнє, пов'язані з молоддю. Дослідження процесу соціалізації сучасної української молоді дає можливість зазначити певні труднощі та перешкоди, які

виникають на шляху засвоєння молодого людиною політичної культури суспільства: 1) первинна соціалізація сучасної української молоді відбувається в умовах її соціальної і духовної незахищеності, переосмислення духовних цінностей, норм, ідеалів та ідей, що становлять основу політичної культури, визначення пріоритетних напрямків розвитку держави; 2) соціалізація молоді проходить за відсутності нової ієрархії ціннісних орієнтацій, порушення в механізмі наступності; 3) недостатній рівень позитивного досвіду життєдіяльності в умовах соціально-економічної і духовної стабільності зумовлює непослідовність життєвих орієнтацій молоді; 4) динамічні зміни в політичному та економічному житті держави породжують недоліки у процесі виховання молоді, недостатню роботу політичних рухів та партій в молодіжному середовищі. Зазначені негативні фактори значно поглиблюють розбіжності між інноваційною та традиційною формами соціалізації, що веде до неузгодженості, протистояння між етапами соціалізації та перетворює її на псевдосоціалізацію.

Досліджуючи особливості формування ціннісної парадигми сучасної української молоді в умовах модернізації суспільства, слід відзначити, що порушення у процесі соціалізації призводять до відторгнення молодого покоління від культурно-історичних цінностей, молодь переважно вибирає цінності «існування і виживання», на перше місце виходять цінності особистісного рівня (сімейне щастя, здоров'я, матеріальний статок, кохання, спокій, кар'єра та ін.), поведінкові моделі характеризуються схильністю до девіації. Сприймання навколишнього світу крізь призму особистісних інтересів, зростання кількості молодих людей, які пасивно спостерігають за суспільними інтересами – саме такі висновки можна зробити із результатів соціологічних досліджень останніх років. Разом з тим все частіше молодь вибирає та зазначає загальнолюдські цінності, як такі, що є для неї актуальними. В молодіжному середовищі сьогодні, здебільшого, відбувається процес секуляризації, молода людина формує свої моральні норми та принципи на основі соціальних і економічних проблем, рідко звертаючись до національних традицій та гуманістичних цінностей.

Набуття цивілізаційних норм і правил індивідуальної та суспільної поведінки, подолання молодіжного максималізму, нігілізму та екстремізму можливе при залученні молоді до активної суспільно-політичної діяльності, оскільки вивчення ціннісних орієнтацій в студентському середовищі дає підстави зробити висновок, що студентство не вирізняється високою громадсько-політичною активністю, прагматичні цінності переважають і в загальнополітичних орієнтаціях молоді. Це можна пояснити декількома причинами:

1) недовірою молоді до політики та сприйняттям громадських організацій як політичних структур, які нічого не можуть змінити й існують лише заради власної вигоди;

2) обмеженням фінансуванням та недостатньою матеріальною базою громадських структур, зумовлених затяжним виходом з економічної кризи;

3) складним становищем молоді на ринку праці та проблемами з житлом, що змушує її замислюватися насамперед про забезпечення свого майбутнього на особистому рівні;

4) недостатньою освітньою роботою з молоддю в навчальних закладах, яка була б спрямована на усвідомлення нею необхідності її участі в суспільно-політичному житті країни;

Виходячи з аналізу наявного стану політичної культури сучасної української молоді, пропонується формування державної молодіжної політики, яка буде спрямована на вирішення наступних проблем: створення умов для вирішення проблем матеріального забезпечення молоді та їхніх родин; забезпечення працевлаштування; доступність отримання якісної освіти; підвищена увага до здоров'я і можливостей його збереження та поліпшення; забезпечення житлом; подолання підліткової, молодіжної злочинності та інших антисоціальних проявів; виховання молоді, зокрема патріотичне. Важливим питанням залишається вивчення на рівні держави сучасних потреб та запитів молодої людини, розробка на цій основі системи громадянської освіти, яка враховуватиме нові можливості соціуму, потреби суспільного розвитку.

ВИСНОВКИ

Аналіз проблеми ціннісних засад політики у процесі демократизації українського суспільства дає підстави зазначити, що надзвичайно важливою є необхідність її системного вивчення засобами сучасної політології на основі міждисциплінарного підходу. Таке розуміння даної проблеми пов'язане насамперед із потребою всебічного з'ясування її контексту – основних цінностей сучасного розвитку людства в цілому і українського суспільства зокрема. У відповідності з цим система політичних цінностей розглянута як підсистема більш широкої системи – загальносоціальних цінностей. Зазначена система ціннісних орієнтацій, ідеалів суспільства і особистості впливає на поведінку, соціально-політичну діяльність людини, знаходить своє відображення в самооцінці та самоусвідомленні індивіда.

На основі детального розгляду особливостей та механізмів формування системи політичних цінностей в дисертації запропоновано узагальнення сукупності чинників, які впливають на їх визначення та розуміння. Автор дійшов висновку, що інтерпретація політичних цінностей в сучасних умовах залежить:

- 1) від особливостей ідеологічної системи (теоретично оформлених поглядів та цінностей: консервативних, ліберальних, комуністичних, соціалістичних, демократичних тощо);
- 2) стану трансформації політичної системи та суспільства в цілому;
- 3) національних та цивілізаційних ознак суспільства, пов'язаних з його національною культурою;
- 4) моделі та особливостей економічного розвитку суспільства;
- 5) характеру історичної епохи та масштабів визначеного нею впливу на розвиток конкретно взятої країни.

Поряд з цим значний вплив на формування політичних цінностей справляють: культурний рівень та рівень розвитку особливості, спосіб соціалізації, соціальне та матеріальне становище особи, статево-вікові особливості, нарешті, релігія, як елемент національної культури, що утримує в

собі традиційні цінності.

У процесі з'ясування характеру політичних цінностей розкрито взаємозв'язки та взаємовплив між близькими до них поняттями, такими як політична культура, інтереси, норми, потреби, ідеал, оцінка. На цьому фундаменті автором здійснено дослідження особливостей та механізмів формування системи політичних цінностей сучасного українського соціуму. Застосування при цьому історико-політологічного методу дозволило автору підійти діалектично до вивчення ціннісних орієнтирів громадян тоталітарного суспільства. З'ясовано, що останні часто були абстрактними, нав'язаними, спотвореними ідеологічними штампами. Зміна політичної системи, з одного боку, викликала значні трансформації в свідомості людей, у політичній культурі, але з іншого – в українському суспільстві досі залишається стійкою невинуватена ідеалізація тоталітарних насаджень. Це відбувається тому, що зміни не завжди позитивно та адекватно сприймаються усіма громадянами. А це, в свою чергу, призводить до розколу суспільства, втрати людиною віри у майбутнє, збайдужіння, аполітичності населення країни, а іноді й до конфліктів, руйнування базових підвалин політичної культури.

Виходячи з вищезазначеного, важливим залишається питання визначення й формування нової системи цінностей, інтеграції ціннісних орієнтирів західного суспільства в структуру політичної культури українського суспільства. Відсутність нових орієнтирів домінування старих цінностей тоталітарного суспільства породжує неадекватність соціально-політичного життя потребам утвердження демократії. Однак, інкорпоруючи західні цінності, слід враховувати ментальні, психологічні особливості, специфіку національної культури і на цій основі творити внутрішньополітичні та зовнішньополітичні умови для діалогу національних культур. Систематизація дослідницького матеріалу дозволила визначити, що формування політичної культури в умовах перехідного розвитку має відбуватися природнім шляхом через реформування інститутів та механізмів. Штучне соціальне відтворення веде до несприйняття, відторгнення нав'язаних змін у системі суспільного буття. Характер відтворення суспільства є

одним з основних показників його демократичності. Соціальне ж відтворення є, передусім, духовним відтворенням, що існує у формах цінностей, традицій, ідеалів, норм.

Аналіз соціологічних даних щодо стану політичної культури українців дає підстави стверджувати, що політична активність більшості населення сучасних українців знизилась, матеріально-побутові цінності переважають над суспільними. Один із шляхів виходу з кризи політичної культури українського суспільства сьогодні вбачається в необхідності розробки й створення стійкої диференційованої системи цінностей із визначенням системотворчих ідей-цінностей, які враховуватимуть історичні реалії, сучасні пріоритети, загальнолюдські цінності, сприятимуть створенню стабільного демократичного суспільства. Для їх визначення та формування розвиваючих цінностей на їх основі актуальною залишається проблема дослідження особливостей національної культури, її ментально-психологічних орієнтацій та врахування їх у процесі демократизації суспільства. Розглянуті ментально-психологічні характеристики, національні особливості культури українського народу дають право стверджувати, що Україна має значну недооцінену, невитребувану культурну спадщину, врахування якої сприятиме більш швидкій інтеграції України до спільноти європейських суспільств.

Сьогодні українське суспільство визначило в якості пріоритетної проблеми процесу демократизації створення громадянського суспільства, яке розглядається в дисертації як комплекс стабільних соціальних зв'язків, що регулюють економічні, соціальні, релігійні, сімейні культурні відносини між державою та громадянами та виражає інтереси, ціннісні орієнтації і потреби своїх членів. З'ясовано, що умовою появи громадянського суспільства є становлення самостійного, відповідального громадянина, наділеного певними правами і свободами. Розгляд основних етапів становлення громадянського суспільства в Україні та умов його існування дозволив проаналізувати причини, які гальмують процес становлення його інституціональної основи. Важливим видається необхідність сприяння процесу формування громадянського

суспільства з боку влади, піднесення рівня політичної культури населення, зміцнення основ демократії, створення підґрунтя для утвердження соціальної, правової держави. Доведено, що необхідною умовою для подальшого розвитку державності в Україні постає формування громадянської ідентичності. Цей процес передбачає консолідацію представників усіх етнічних спільнот, які мешкають на території країни, навколо проблеми створення системи громадянських цінностей, формування розвинених інститутів і механізмів громадянського суспільства. Консолідація суспільства навколо спільної для всіх ціннісної основи дасть змагу не лише забезпечити права і свободи людини, а й створити перспективи для формування нової української політичної нації на засадах міжетнічної толерантності.

Дослідження системи політичних цінностей дало підстави для переосмислення процесу соціалізації як свідомого засвоєння індивідом політичних норм, знань, особливостей національної культури. Розглянуті та розкриті основні етапи соціалізації особистості, їх характерні особливості та чинники, які впливають на процес засвоєння основ політичної культури. В якості бажаного наслідку політичної соціалізації визначено формування особистості з високим рівнем політичної активності, компетентності, інформованості, відповідальності, що передбачає значний рівень її політичної участі, громадянської свідомості. Відзначено, що взаємопов'язані етапи соціалізації індивіда формують систему знань, навичок особистості, мають свої завдання, які реалізуються у відповідний проміжок часу.

Аналіз процесу соціалізації дозволив з'ясувати, що особливої уваги потребує етап соціалізації особистості в студентському віці. Саме в цей період завершується процес формування особистості під впливом керованих чинників, молода людина засвоює нові для себе соціальні ролі, відбувається підготовка до оволодіння професійними вміннями, знаннями, навичками соціальної поведінки прийнятими в майбутньому професійному середовищі, побудова нових гармонійних відносин з ровесниками, викладачами, оволодіння знаннями й навичками соціальної поведінки, формується інтелігентність. До того ж,

студентська молодь найбільш мобільна та активна частина суспільства, яка здатна швидко реагувати на зміни в житті країни, адаптуватися до цих змін, здатна брати активну участь у створенні нових цінностей, норм та засвоювати існуючі. Однак студентство потребує значної державної підтримки, оскільки в зазначений період молода людина ще не може вагомо впливати на поділ влади, політичні рішення, нести всю повноту відповідальності за їх наслідки.

З'ясовано, що не лише студентство, а й молодь в цілому є найбільш вразливою та незахищеною на сьогодні категорією населення, яка потребує значної допомоги з боку держави. Така допомога може бути надана у вигляді розробленої та чітко вмотивованої державної молодіжної політики, яка реалізовуватиметься в системі соціальної роботи серед молоді, буде забезпечувати належні умови для соціальної орієнтації та самореалізації молоді як в інтересах суспільства, держави, так і у власних інтересах, за умов обов'язкової участі у ній молоді та молодіжних організацій. Саме така молодіжна політика держави створить умови для активності молоді в процесі суспільного розвитку, адаптації до вимог громадянського суспільства. Прийняття законодавчих та нормативних актів, що відповідатимуть реальним цілям та ідеалам сучасного суспільства, запитах молоді, можливостям держави, створення системи сучасного політичного виховання та освіти, розвитку громадянської освіти сприятиме як становленню громадянина, так і ефективності процесу цілеспрямованої соціалізації.

Модернізація суспільства викликала необхідність змін у системі цінностей сучасного людства, зміцнення постіндустріальних тенденцій в розвитку цивілізації. Значні досягнення в соціально-економічній, політичній сферах життя неминуче призвели до змін у духовній культурі. На зміну цінностям індустріального суспільства прийшли постматеріальні пріоритети людства: екологічні та гуманітарні цінності, безпека, свобода, цінності саморозвитку та самореалізації. За цих умов індивідуальність, особистість набувають важливого значення. В якості неперехідних цінностей в постіндустріальному суспільстві постають знання й інформація, а людина яка ними володіє, набуває нової

соціальної ролі в суспільстві. Позитивним загальнолюдським пріоритетом залишається здатність світових спільнот до об'єднання, яке сприятиме вирішенню загальноцивілізаційних проблем (екологічних, проблем безпеки), визначенню цінностей та перспектив подальшого розвитку людства в цілому.

Українська молодь засвоює основи політичної культури та поведінки, формує свою свідомість в умовах політичної нестабільності, незахищеності, порушення механізмів наступності, підвищеної динаміки змін в економічному житті держави, на тлі недостатньої виховної роботи з боку держави. Така ситуація не може не позначитись на формуванні політичної культури молодої людини, процесі її соціалізації. Порушення процесу засвоєння молодію людиною норм політичної культури суспільства веде до перетворення процесу соціалізації на псевдосоціалізацію, відторгнення молоді від існуючих культурно-історичних цінностей, її політичної пасивності. Тому однією з невід'ємних складових соціально-політичного реформування українського суспільства має стати подолання відторгнення молоді від культурно-історичних ціннісних надбань попередніх поколінь, органічне поєднання матеріальних та духовних цінностей, цінностей загальносуспільного та особистісного рівня, подолання пасивності молодого покоління в соціально-політичному житті країни. Для активної політичної участі на основі глибоко усвідомленої громадянської позиції індивідові необхідно засвоїти основні норми та принципи політичної культури, органічно поєднуючи при цьому елементи модернізації і традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абишева А.К.* О понятии «ценность» // Вопросы философии. – 2002. – №3. – С. 139-146.
2. *Айхлер В.* Етичний реалізм. Вибрані праці з питань соціал-демократичної теорії. – К.: Основні цінності, 2001. – 192с.
3. *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць.* – Вип. 9 / Відп. ред. Л.І.Кормич. – Одеса: Юридична література, 2000. – 452с.
4. *Алексеева Т.А.* Современные политические теории. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 344с.
5. *Андрущенко В.* Два погляди на проблеми розвитку освіти України у XXI столітті: офіційний та опозиційний // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. Вип. 3. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 172-185.
6. *Антонович И.И.* После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. – Минск: Беларус. навука, 1997. – 446 с.
7. *Араб-Оглы Э.А.* Европейская цивилизация и общечеловеческие ценности // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 10-12.
8. *Ариба О.И.* Этническое измерение социальной стабильности в России // Вестник МГУ. Серия 18. – 2001. – № 2. – С. 52-63.
9. *Бабкин В.Д., Селиванов В.Н.* Народ и власть: Опыт системного исследования воззрений М.Е. Салтыкова–Щедрина. – К.: Манускрипт, 1996. – 520 с.
10. *Бабкін В.Д.* Соціальна держава та захист прав людини // Правова держава. Вип. 9. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1998. – С. 3-17.
11. *Бабкіна О.В.* Комунікативні стратегії в умовах транснаціональних проблем вищої освіти // Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти : Моногр. / За ред. В.М. Бебика. – К.: МАУП, 2004. – С. 37-40.

12. *Бакиров В.С.* Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Вища школа, 1988. – 147с.
13. *Бандура О.О.* Єдність цінностей та істини в праві: Монографія. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000. – 200 с.
14. *Барабаш В.* Інституалізація молодіжного руху України // Людина і політика. – 2004. – № 3. – С. 98-111.
15. *Барков В.Ю.* Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні : Автореф. дис. ... докт. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 1999. – 38 с.
16. *Барков В.Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития. – К.: Стилос, 1998. – 226 с.
17. *Бибик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А.* Політична культура сучасної молоді – К.: А.Л.Д., 1996. – 112 с.
18. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования: Пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
19. *Брегеда А.Ю.* Основи політології: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1997. – 324 с.
20. *Бугайцева Г.М.* Ідеал як основа ціннісної орієнтації // Нова парадигма. – 1998. – №8. – С. 51-56.
21. *Будз В.* Власність і свобода як цінності та чинники гуманізму // Людина і політика. – 2003. – №4. – С. 51-55.
22. *Бульбенюк С.С.* Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 20 с.
23. *Ваторопин М.* Политические ориентации студенчества // Социологические исследования. – 2000. – № 6. – С. 38-43.
24. *Ваишутін О.* Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда // Людина і політика. – 2000. – № 5. – С. 67-71.
25. *Введение в политологию: Словарь-справочник / Сост. Г.Л.Купряшин, Т.П.Лебедева, Г.И.Марченко и др. Под ред. В.П.Пугачева.* – М.:

Аспект Пресс, 1996. – 264 с.

26. *Величко А.* Проблема байдужості молоді до громадських організацій і шляхи її розв'язання // Громадянське суспільство в Україні – К: «Молодіжна Альтернатива». – 2004. – С. 41-52.

27. *Вибори 2002: погляд молодих.* Випуск 1. – К.: «Молодіжна Альтернатива», 2001. – С. 2-3

28. *Вибори 2002: погляд молодих.* Випуск 3. – К.: «Молодіжна Альтернатива», 2002. – С. 2-3.

29. *Виховання національно свідомого, патріотично орієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: інформаційно-аналітичні матеріали / Кол. авторів: В.А. Головенько та О.О. Яременко (керівники) та ін.* – К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 191 с.

30. *Вільчинська Ю.* До проблеми соціально-політичної активності молоді // *Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки.* Випуск 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 551-557.

31. *Вовк В.* Соціокультурні чинники формування масових умонастроїв в Україні // *Політична думка.* – 1998. – № 1. – С. 40-51.

32. *Володенков С.В.* Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода // *Вестник МГУ. Серия 12.* – 1999. – №6. – С. 32-43.

33. *Воронов І. О.* Політичні теорії ХХ століття. – К.: Генеза, 2004. – 288 с.

34. *Воронов І. О.* Людина і політика: У пошуках гуманістичної альтернативи. – К.: Генеза, 2003. – 320 с.

35. *Гавра Д.П., Соколов П.П.* Исследование политических ориентаций // *Социологические исследования.* – 1999. – № 1. – С. 69-84.

36. *Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П.* Соціальний розвиток: Навчальний посібник. – К, 2001. – 484 с.

37. *Гаврилюк В.В., Трикоз Н.А.* Динамика ценностных ориентаций в

период социальной трансформации // Социологические исследования. – 2002. – № 1. – С. 96-105.

38. *Гаджиев К.С.* Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Издательская корпорация «Логос»; Издательство «Высшее образование», 1998. – 544 с.

39. *Галкин А.А.* Стабильность и изменения сквозь призму культуры мира // Политические исследования. – 1998. – №5. – С. 112-119.

40. *Гедікова Н.Ф.* Основні фактори політичної соціалізації особи та їх прояв в Україні. – Одеса, 1999. – 365 с.

41. *Гелей С.Д., Рутар С.М.* Основи політології: Навчальний посібник. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Товариство «Знання», КОО, 1999. – 427 с.

42. *Гетьман В.П., Килимник Ю. В.* Що таке свобода і право у демократичній державі? Бесіди про Конституцію. – К, 1996. – 36 с.

43. *Головатий М.Ф.* Політична психологія: Навчальний посібник. – К.: МАУП, 2001. – 136 с.

44. *Головатий Н.Ф.* Соціологія молодіж: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.

45. *Головаха Е.И.* Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. – К, 1996. – 237с.

46. *Головных Г.Я.* Ценностные ориентации и перестройка общественного сознания // Философские науки. – 1989. – №6. – С. 85-89.

47. *Гончаров Д.В., Гонтарева И.Б.* Введение в политическую науку. – М.: Юристъ, 1996. – 232 с.

48. *Гонцяж Я., Гнидюк Н.* Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості. Як знайти конструктивний шлях для реалізації основних компонентів адміністративної реформи? – К.: Міленіум, 2002. – 136 с.

49. *Горбатенко В.П.* Громадянська освіта як чинник гуманізації суспільства // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2002. – №3. – С. 2-5.

50. *Горбатенко В.П., Жабінець Н.В.* Гуманістичні цінності та виклики

XXI століття // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць: Вип. 13. – К.: Т-во «Знання» України, 2003. – С. 55-62.

51. *Горбатенко В.* Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 3-13.

52. *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія. – К.: Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.

53. *Горбатенко В.П.* Цінності епохи постмодерну і розвиток соціально-гуманітарної освіти в Україні // Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2002. – №4. – С. 4-7.

54. *Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії.* Матеріали методологічного семінару. Відп. Ред. В.В. Цветков, І.О. Кресіна. Упорядник Є. В. Перегуда. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С. 71-72.

55. *Данилов А.Н.* Переходное общество: Проблемы системной трансформации. – Минск: ООО «Харвест», 1998. – 380 с.

56. *Дашутін Г.П.* Гуманізація політичного процесу як мета і засіб модернізації України: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 16 с.

57. *Дашутін Г.П., Михальченко М.І.* Український експеримент на терезах гуманізму. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 335 с.

58. *Дегтярев А.А.* Основы политической теории: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1998. – 239 с.

59. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

60. *Дьяконов Г.* Соціально-діалогічне дослідження моральних почуттів молоді // Соціальна психологія. – 2005. – №1 (9). – С. 54-55.

61. *Дьяконов І.В.* Зміст поняття «ціннісні орієнтації» // Мультиверсум. – 2004. – Вип.43. – С. 93-101.

62. *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?* Збірник: К.: ПіЕНД, 2002. – 259 с.
63. *Жабінець Н.В.* Зміна цінностей в умовах трансформації українського суспільства // *Нова парадигма: Альманах наукових праць.* – Запоріжжя, 2001. – Випуск 20. - С. 129-134.
64. *Жабінець Н.В.* Позитивні політичні цінності – важлива складова політичної культури демократичного суспільства // *Борисфен.* – 2004. – №2 (152). – С. 12-14.
65. *Жабінець Н.В.* Політичні цінності і перспективи гармонізації суспільних відносин // *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л.І.Кормич.* – Одеса: Юридична література, 2000. –Вип. 9. - С. 222-225.
66. *Жабінець Н.В.* Постматеріальні цінності // *Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка.* – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 529-530.
67. *Жабінець Н.В.* Постмодерністські цінності сучасної цивілізації // *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.* – Запоріжжя, ЗДІА. – 2002. – Вип. 11.– С. 98-101.
68. *Жабінець Н.В.* Проблеми і перспективи формування ціннісних орієнтацій сучасної молоді // *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.*– К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. – Випуск 14. - С. 425-428.
69. *Жабінець Н.В.* Соціалізація особистості як основа формування і втілення системи політичних цінностей на національній основі // *Нова парадигма: Альманах наукових праць.*– К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – Випуск 40. - С. 183-190.
70. *Жабінець Н.В.* Сучасні цінності в контексті розвитку політичної і правової системи України // *Становлення і розвиток правової системи України.* - Національна Академія наук України. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2002. – С. 37-39.

71. *Жабінець Н.В.* Формування ціннісної парадигми постіндустріального суспільства // Вісник академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України.– К., 2002. – Вип. 2(15). - С. 232-233.
72. *Життєві кризи особистості: Наук.-методичний посібник: У 2 ч. /* Ред. рада: В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков та ін. – К.: ІЗМН, 1998. – (1 ч.) 360с., (2 ч.) 568 с.
73. *Жінка в Україні.* Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. Аналітичні розробки, пропозиції наукових і практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / Гол. ред. Комарова А. І. – К., 2005. – Том 32. – С. 411-420.
74. *Загородній Ю.І., Курило В.С., Савченко С.В.* Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми. – К.: Генеза, 2004. – 144с.
75. *Здіорук С., Токман В.* Правові засади розбудови громадянського суспільства // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А.С. Гальчинського. – К.: НІСД, 2003. – С. 272-286.
76. *Золотухина-Аболина Е.В.* О специфике высших духовных ценностей // Философские науки. – 1987. – № 4. – С. 11-19.
77. *Золотухін Г.* Освіта – не товар, студенти – не покупці // Соціальна психологія. – 2005. – №1(9). – С. 16-24.
78. *Здравомыслов А.Г.* Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 240 с.
79. *Злобіна О.Г., Тихонович В.О.* Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності. – К.: Інститут соціології НАН України, 1996. – 185 с.
80. *Иноземцев В.Л.* Собственность в постиндустриальном обществе и исторической ретроспективе // Вопросы философии. – 2000. – №12. – С. 3-13.
81. *Иноземцев В.Л.* Технологический прогресс и социальная поляризация в XXI столетии // Политические исследования. – 2000. – № 1. – С. 28-39.
82. *Ирхин Ю.В.* Политология: Учеб. пособие. Изд. 2-е, перераб. и доп.

– М.: Изд-во РУДН, 1996. – 463 с.

83. *Ищук В.* Україна: Проблема престижності та ідентичності (масова свідомість і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості). – К.: Смолоскип, 2000. – 80 с.

84. *Йонас Г.* Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації: Пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

85. *Каган М.С.* Философская теория ценности. – Санкт-Петербург: ТОО ТК «Петрополис», 1989. – 205 с.

86. *Катаєва М.С.* Політологія дитинства як напрямок політичної антропології // Нова парадигма. – 1999. – № 10. – С. 68-78.

87. *Катаєв С.Л.* Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства: Автореф. дис. ... докт. соціолог. наук: 22.00.01 / Ін-т соціології НАН України. – К., 1998. – 32с.

88. *Киселев Г.С.* Постмодерн и христианство // Вопросы философии. – 2001. – № 12. – С.3-15.

89. *Кін Д.* Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення: Пер. з англ. – К.: «К.І.С.»/ «АНОД», 2000. – 260 с.

90. *Кіндратець О.М.* Формування суспільства сталого розвитку: проблеми і перспективи: Монографія. – Запоріжжя: Видавництво Запорізької державної інженерної академії, 2003. – 383 с.

91. *Ковлер А.И.* Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. – М, 1997. – 104 с.

92. *Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина:* Курс лекцій, навчально-методичні та довідкові матеріали до них. За заг. ред. І.П. Голосніченка. – К.: ГАН, 2004. – 352 с.

93. *Копєйчиков В.В., Олійник А.Ю.* Питання формування громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство і підприємництво в Україні: проблеми і шляхи становлення: Зб. наук. пр.– К., 1996. – С. 32-58.

94. *Корнієнко В.О.* Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в

умовах сучасного суспільного розвитку. Автореферат дис. ... докт. політ. наук: 23.00.03 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 36 с.

95. *Корнієвський О.А., Якушик В.М.* Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. За ред. д-ра політ. наук М.Ф.Головатого та проф., д-ра політ. наук В.М.Якушика. – К.: Київське братство, 1997. – 132 с.

96. *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації: Навчальний посібник. – К.: Видавн. центр «Друк», 1999. – 448 с.

97. *Кресіна І.О.* Особливості становлення громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару. Відп. ред. В.В. Цветков, І.О. Кресіна. Упорядник Є. В. Перегуда. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – С.16-17.

98. *Кривега Л.Д.* Мировозренческие ориентации личности в условиях трансформации общества. – Запорож'є: ЗГУ, 1998. – 202 с.

99. *Крымский С.Б.* Философия как путь человечности и надежды. – К.: Курс, 2000. – 308 с.

100. *Кузнецов Н.С.* Человек: потребности и ценности. – Свердловск.: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 152 с.

101. *Кузнецова Е.С., Иноземцев В.Л.* Новые дилеммы старого света // Политические исследования. – 2000. – №6. – С. 159-165.

102. *Кулагин В.М.* Мир в XXI веке: Многополюсный баланс сил или глобальный рах democratica? // Политические исследования. - 2000. – № 1. – С. 23-37.

103. *Курас І.Ф.* Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

104. *Курас І.Ф.* Державна етнонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник: К.: ІПіЕНД, 2002. – С. 3-12.

105. *Лазарев М.В.* Политическая лояльность // Социально-гуманитарное знание. – 2003. – №5. – С. 262-274.
106. *Лазоренко О.В., Лазоренко О.О.* Теорія політології: Навчальний посібник. – Київ: Вища шк., 1996. – 179 с.
107. *Лапин Н.И., Беляева Л.А., Наумова А.Г., Здравомыслов А.Г.* Динамика ценностей населения реформируемой России. – М.: Эдиториал УРСС, 1996. – 202 с.
108. *Лапкин В.В., Пантин В.И.* Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России // Политические исследования. – 2004. – № 1. – С. 74-88.
109. *Ларцев В.С.* Социокультурный генезис личности (социально-философский анализ): Монография. – К.: ООО «Информационно-издательская фирма «Принт-Экспресс», 2002. – 360 с.
110. *Лебедев И.А.* Политические ценности как сложный и многомерный объект // Вестник Московского университета. Сер.12. Политические науки. – 1999. – № 2. – С. 38-49.
111. *Лекторский В.А.* Христианские ценности, либерализм, тоталитаризм, постмодернизм // Вопросы философии. – 2001. – №4. – С. 3-9.
112. *Леонтьев Д.А.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 1996. – №4. – С. 35-45.
113. *Литвин В.* Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
114. *Литвин В.М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – 559 с.
115. *Лола В.* Проблеми формування громадянина України // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 40-50.
116. *Лукашевич В.К.* Анатомия научного метода: Учебное пособие. – Мн.: ООО «Мисанта», 1999. – 96 с.
117. *Лясота Л.І.* Формування системи політичних цінностей у

сучасному соціумі : Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеса: НЮА, 2002.– 16 с.

118. *Мала* енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

119. *Макарычев А.С.* Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки // Политические исследования. – 1998. – №1. – С. 140-154.

120. *Медведчук В.В.* Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. – К.: Основні цінності, 2000. – 200 с.

121. *Медведчук В.В.* Новий вимір демократії. – К.: Основні цінності, 2001. – 144 с.

122. *Менюк О.А.* Формування правової культури підприємця: теоретичні та практичні аспекти. – К.: Оріяни, 2001. – 172 с.

123. *Михальченко М., Журавський В., Танчер В.,* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – 180 с.

124. *Михальченко М.І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.

125. *Михальченко Н.И.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

126. *Модернизация* в России и конфликт ценностей. – М.: ИФРАН, 1993. – 250 с.

127. *Молода* нація / Гол. ред. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 1996. – 235с.

128. *Молоде* покоління України про себе та про суспільство (довідкові матеріали за підсумками соціологічного опитування юнаків і дівчат України у червні 1995 року) / Український науково-дослідницький інститут проблем молоді. Інформаційний зошит. – К., 1995. – 31 с.

129. *Молоде* покоління нової України. – К.: А.Л.Д., 1995. – 96 с.
130. *Молодежна* політика: опыт, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-практической конференции (в двух частях). Часть I. – К.: КПО им. Артема, 1992. – 162 с.
131. *Молодь* України: стан, проблеми, шляхи розв'язання : Зб. наук. публікацій Українського науково-дослідного інституту проблем молоді за підсумками виконання наукових програм і проектів у 1994 році. Вип.4. – К.: А.Л.Д., 1995. – 136 с.
132. *Моніторинг* громадської думки населення України // Інформ. бюл. – К.: ЦСМ / УІСД, 1998. – №10 (23). – С. 22-36.
133. *Морозова Л.П.* Аспекти формування ціннісного світу сучасної молоді // Наукові записки НаУКМА. – 2003. – Т. 22. – Ч. 1. Гуманітарні науки. – С. 84-89.
134. *Морозова Л. П.* Особливості основних напрямів розвитку громадянського суспільства в трансформаційний період в Україні // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 10. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – С. 111-119.
135. *Морозов Ю.* Постсучасність: культура і стиль життя // Філософська думка. – 1998. – № 4-6. – С. 32-44.
136. *Москвин Л.Б.* Цели культуры мира – важный фактор ненасилия и политической стабильности // Вестник МГУ. Серия 12. – 1998. – №4. – С. 20-28.
137. *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272с.
138. *Нагорняк Т.Л.* Соціокультурний чинник політичної трансформації в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. - К, 2000. – 18с.
139. *Нахичеванлы А.* Мир политики: ценностные измерения // Персонал. – 2003. – №3. – С. 30-32.
140. *Неновски Н.* Право и ценности: Пер. с болг. / Вступ. ст. и пер. В.М.Сафронова; Под ред. В.Д. Зорькина. – М.: Прогресс, 1987. – 248 с.

141. *Новая* постиндустриальная волна на Западе. Антология/ Под редакцией В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
142. *Нугаев Р.М.* Смена базисных парадигм: концепция коммуникативной рациональности // Вопросы философии. – 2001. – №1. – С.114-122.
143. *Нурмуратов С.Е., Кадыржанов Р.К., Малинин Г.В., Матаев Г.М., Бисенбаев Ф.К.* Система политических ценностей населения Казахстана: этнический, региональный, стратный анализ (Научно-аналитический доклад). – Алматы: Издание Института философии МН АН РК, 1997. – 51с.
144. *Остапенко М.* Політична свідомість студентської молоді в сучасній Україні // Нова політика. – 1999. – № 4 (24). – С. 28-32.
145. *Пазенок В.* Національна гідність як цінність культури // Віче. – 2002. – № 8. – С. 69-71.
146. *Пасько Я.І.* Громадянське суспільство і перспективи його формування в Україні // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 6. – К.: Український Центр духовної культури, 1999. – С. 202-209.
147. *Патлах І.М.* Національний менталітет як об'єкт етнополітичного аналізу: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 16с.
148. *Перепелиця М. П.* Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). – К.: Український ін-т соціальних досліджень? Український центр політичного менеджменту, 2001. – 242 с.
149. *Петухов В.В.* Политические ценности и поведение среднего класса // Социологические исследования. – 2000. – №3. – С. 23-33.
150. *Политическая наука: новые направления* / Пер. с англ. М.М. Гурвица, А.Л. Демчука, Т.В. Якушевой. Научный редактор Е.Б. Шестопап. – М.: Вече, 1999. – 816 с.
151. *Политологический словарь: Учеб. пособ.* / Р.Г.Григорян, А.В.Гришин, Г.И.Демин и др.; Под ред. В.Ф.Халипова. – М.: Высш. шк., 1995. –

192 с.

152. *Политология* для юристов: курс лекций / Под ред. проф. Н.И. Матузова и проф. А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1999. – 774 с.
153. *Политология: Энциклопедический словарь* / Общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
154. *Політологія* / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1993. – 575 с.
155. *Політологія: Курс лекцій: Навч. посібник* / І.С.Дзюбо, В.Ф. Панібудьласка, Ю.С.Шемшученко та ін.? За заг. ред. І.С.Дзюбка. – К.: Вища шк., 1993. – 271 с.
156. *Политология: Курс лекций* / Под ред. М.Н.Марченко. 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1997. – 384 с.
157. *Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів*/ За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 528 с.
158. *Політологія: Підручник* / І.С.Дзюбо, К.М.Левківський, В.П.Андрущенко та ін., За заг. ред. І.С. Дзюбка, К.М.Левківського. – К.: Вища шк., 1998. – 415 с.
159. *Попов М.В.* Аксіологія і медицина (Проблема цінностей і медицини). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 284 с.
160. *Пороховская Т.И.* Сущность нравственно-ценностной ориентации и ее роль в поведении // Вестник Московского университета. – 1980. – № 5. – С. 43-55.
161. *Походенко С.В., Катаєва М.С.* Проблеми соціалізації сучасних підлітків. – Запоріжжя - 1998. – 112 с.
162. *Пробийголова Н.* Особливості розвитку теорії політичної соціалізації // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6 (9). – С. 88-95.
163. *Проблеми* сучасної молоді і їхнє філософсько-соціологічне бачення // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 42. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – С. 211-218.

164. *Програма* діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 6. – С. 33-56.
165. *Прокопчук І.* Імовірність конфлікту цінностей «Свобода / демократія» // Віче. – 2000. – № 4. – С. 140-148.
166. *Про* становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щорічна доповідь Президента України. Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 159 с.
167. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
168. *Розин Я.А.* К вопросу о природе ценностных явлений // Философские науки. – 1989. – № 6. – С. 89-93.
169. *Родик К.* Новітня Гетьманщина: «громадянське суспільство» тотального лобізму // Сучасність. – 2000. – № 5. – С. 41-53.
170. *Ролз Дж.* Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
171. *Рудич Ф.* Політична наука в Україні: стан і перспективи // Політичний менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 5-18.
172. *Рябов С.Г.* Державна влада: проблеми авторитету й легітимності: Монографія. – К.: НІСД, 1996. – 124 с.
173. *Саліев Р.З.* Идеология и ценностные ориентации молодежи // Социологические исследования. – 1997. – № 8. – С. 24-30.
174. *Самарская Е.И.* Постиндустриализм как критическая позиция // Общественные науки и современность. – 1998. – № 2. – С. 119-129.
175. *Селіванов В.М.* Громадянське суспільство в Україні: проблеми формування і взаємодії з державою // Громадянське суспільство і підприємництво в Україні: проблеми і шляхи становлення. Зб. наук. пр. – К., 1996. – С. 21-22.
176. *Семенникова Л.И.* Россия в мировом сообществе цивилизаций: Учебное пособие для вузов. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – Брянск: «Курсив», 1999. – 558 с.

177. Сіленко А.О., Коляденко В.А. Соціальна держава: тернистий шлях до визнання. Світовий досвід і перспективи України: Монографія. – К.: ТЕС, 2002. – 375 с.
178. *Скомаровський В.О.* Забезпечення прав і свобод людини у процесі соціально-політичного реформування українського суспільства: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2005. – 20 с.
179. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов. – М.: Политиздат, 1992. – 575 с.
180. *Социализм в перспективе постиндустриализма* / Под ред. канд. филос. наук Е.А.Самарской. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 256с.
181. *Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору* / М.І.Михальченко, В.С.Журавський, В.В.Танчер. – К.: Логос, 1997. – 180 с.
182. *Соціальне партнерство* / С.В. Бакуменко, І.Є. Левенець (керівники авторського колективу), О.М. Грибаков, М.Л. Дубровський, І.М. Дубровський, В.І. Жуков, О.В. Мірошніченко, Г.В. Осовий, А.Я. Рибак, А.П. Садовенко, С.Я. Українець, О.І. Уманський: Навчальний посібник. – К, 1999. – 300 с.
183. *Соціально-політичні орієнтації населення України (вересень 2000 року)* (аналітичний звіт за результатами моніторингового опитування населення України). Український інститут соціальних досліджень, Центр «Соціальний моніторинг». – К, 2000. – 82 с.
184. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник.* Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 736 с.
185. *Степаненко В.* Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення // Віче. – 2005. – № 2. – С. 44-52.
186. *Степин В.С., Гусейнов А.А., Межуев В.М., Толстых В.И.* От классовых приоритетов к общечеловеческим ценностям // Квинтэссенция: Филос. альманах, 1991. – М.: Политиздат, 1992. – С. 4-46.

187. *Суспільство* на порозі XXI століття: філософське осмислення плінного світу: Навчальний посібник. Відп. ред. Пазенок В.С. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1999. – 272 с.
188. *Сучасна українська політика*: Політики і політологи про неї / Редколегія: М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич. – К.: Видавництво газети “Народне слово”, 2000. – 318 с.
189. *Суятінова Л.* Молодь, релігія і трансформація суспільства // Соціальна психологія. – 2005. – № 1(9). – С. 113-121.
190. *Тащенко А.К.* Форми соціалізації молоді в умовах перехідного суспільства // Інформоенергетичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III-го тисячоліття: Збірник наукових праць. – Київ-Кривий Ріг: ЗАТ «ЗТНВФ»КОЛО», 2001. – С. 270-278.
191. *Трошихин В.В., Теплов В.И.* Культура политического процесса: Учебное пособие. – М.: Издательство РДЛ, 2001. – 224 с.
192. *Тугаринов В.П.* Марксистская философия и проблема ценности // Проблемы ценности в философии. – М, 1966. – С. 28-52.
193. *Тумусов Ф.С.* Семья и постиндустриальная цивилизация // Вопросы философии. – 2001. – №12. – С. 153-163.
194. *Україна* на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи: [Кол. моногр.] / Г.В. Щокін, М.В. Попович, М.С.Кармазіна та інші; За заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого; Авт передм. А.М.Кравчук. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
195. *Україна*: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / За ред. А.С. Гальчинського. – К.: НІСД, 2003. – 328 с.
196. *Українська душа.* – К.: «Феникс», 1992. – 128 с.
197. *Фромм Э.* Иметь или быть. – М.: Прогресс, 1990. – 336 с.
198. *Фромм Э.* Предисловие к антологии «Природа человека» / Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности: Пер с англ. и франц. / Сост. Л.И.Василенко и В.Е.Ермолаева. – М.: Прогресс, 1990. – 495 с.
199. *Хейзинга Й.* Homo Ludens. Статті по історії культури / Пер.,

сост. и вступ. ст. Д.В.Сильвестрова; Комментар. Д.Э. Харитоновича. – М.: Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.

200. *Ходаківський М.Д.* Суспільство в контексті культури (етнополітологічний аналіз) : Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 1998. – 16 с.

201. *Цивилизационные модели современности и их исторические корни* / Ю.Н.Пахомов, С.Б.Крымский, Ю.В.Павленко и др. Под ред. Ю.Н.Пахомова. – К.: Наук. думка, 2002. – 632с.

202. *Ціннісні орієнтації. Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80–90-х років.* / А.Т.Гордієнко, В.С.Пазенок, Л.А.Ситниченко, С.О.Комарний, В.О.Курганський. – К.: Наукова думка, 1995. – 226 с.

203. *Человек и общество: краткий энциклопедический словарь-справочник (политология)* / Отв. ред. Борцов Ю.С., научн. ред. Коротец И.Д. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1997. – 608с.

204. *Чудинова И.М.* Социально-политические ценности современного российского общества: проблемы их обновления и усвоения // Социально-гуманитарное знание. – 2003. – № 5. – С. 3-19.

205. *Шадже А.Ю., Дамениа О.Н.* Толерантность в ценностной системе трансформирующейся России // Социально-гуманитарное знание. – 2003. – № 5. – С. 228-242.

206. *Шахтемірова О.* Ціннісні орієнтації та політична свідомість // Нова політика. – 1999. – № 4 (24). – С. 24-27.

207. *Шейко О.С.* Вічне та тимчасове у світі цінностей: молодіжний аспект // Нова парадигма. Журнал наукових праць.– К., 2005. – Випуск 41. - С. 173-180.

208. *Школенко Ю.А.* Ценности XX века. – М.: Знание, 1990. – 64с.

209. *Шляхтун П.П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 495 с.

210. *Шрейдер Ю.А.* Ценности, которые мы выбираем. Смысл и предпосылки ценностного выбора. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 208 с.

211. *Щедрова Г.П.* Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. – К.: ІСДО, 1994. – 112 с.
212. *Щербина В.П.* Права человека в истории политической и правовой мысли России и Украины. – Хмельницький: Хмельницький інститут регіонального управління и права, 1998. – 656 с.
213. *Юрій Н.М.* Політична соціалізація молоді в умовах трансформації суспільства: порівняльний аналіз міжнародного і українського досвіду: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Одеська національна юридична академія. – Одеса: НЮА, 2002. – 16 с.
214. *Bealey F.* Stability and Crisis:Fears About Threats to Democracy. – «European Jurnal of Political Research», – 1987, vol. 15, №6, 687 p.
215. *Dowding K.M., Kimber R.* The Meaning and Use of «Political Stability». – «European Juornal of Political Research», – 1983, vol. 11, № 3. – P. 12-37.
216. *Fykuyama F.* The end history and the last man. – N. Y.: Avon Books, 1992. – 270 p.
217. *Hallinan, Manreen T.* The Sociological Study of Social Change // American sociological review. – 1997. – Vol. 62. – P. 2-9.
218. *Lodge C. C.* The Next American Ideology. – N. Y., 1986. – 240 p.
219. *Naisbitt I.* Megatrends: Ten new directions transforming our lives. – New York, 1982. – 380 p.
220. *Parenti M.* Inventing Reality: The Politics of New Media. – St. Martin's Press, 1993. – 264 p.
221. *Touraine A.* Critique de la modernite. – Paris, 1992. – 285 s.
222. *Zimmerman E.* Government Stability in Six European Countries during the World Economic Crisis of the 1930s: Some Preliminary Considerations. – «European Jurnal of Political Research». – 1987, vol. 15. – № 1. – P. 26-54.